

**Cild: 20 Say: 2
2017**

ISSN 2218 – 0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI

Təsisçi

Hamlet İsaخانlı

Baş Redaktor

Qüdrət İsmayılzadə

Redaktor müavirləri

Roza Arazova

Tarix Dostiyev

Bəhlul İbrahimli

Məsul katib

Sevda Hüseynova

İşçi heyəti

Xəqani Həbibzadə

Akifə Cəfərli

Redaksiya heyəti

Yüksel Sayan (Türkiyə)
İsmayıl Hacıyev (Azərbaycan)
Bertyill Lyonnet (Fransa)
Rauf Muncayev (Rusiya)
Mehmet Özdoğan (Türkiyə)
Vəli Baxşəliyev (Azərbaycan)
Otar Caparidze (Gürcüstan)

Ayman Dosimbayeva (Qazağıstan)
Maisə Rəhimova (Azərbaycan)
Mehmet Işıklı (Türkiyə)
Lauren Ristvet (ABŞ)
Andreas Şaxner (Almaniya)
Murtuzəli Hacıyev (Rusiya)

**Volume: 20 Number: 2
2017**

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder

Hamlet Isaxanli

Editor in Chief

Qudrat Ismayilzadeh

Editorial Assistants

Roza Arazova

Tarikh Dostiyev

Bahlul Ibrahimli

Deputy Editors

Sevda Huseynova

Editorial staff

Xaqani Habibzadeh

Akifa Jafarli

Editorial Board

Yuksel Sayan (Turkey)

İsmail Hacıyev (Azerbaijan)

Bertille Lyonnet (France)

Rauf Munchayev (Russia)

Mehmet Ozdoghan (Turkey)

Vali Baxshaliyev (Azerbaijan)

Otar Japaridzeh (Georgian)

Ayman Dosimbayeva (Kazakhstan)

Maisa Rahimova (Azerbaijan)

Mehmet Ishikli (Turkey)

Lauren Ristvet (USA) Andreas

Schachner (Germany)

Murtuzali Hacıyev (Russia)

**Выпуск: 20 № 2
2017**

ISSN 2218-0346

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Учредитель

Гамлет Исаханлы

Главный редактор

Гудрат Исмаилзаде

Заместители главного редактора

Роза Аrazова

Тарих Достиев

Бахлул Ибрагимли

Ответственный секретарь

Севда Гусейнова

Рабочая группа

Хагани Габибзаде

Акифа Джафарлы

Редакционная коллегия

Юксел Саян (Турция)

Исмаил Гаджиев (Азербайджан)

Бертил Лийоннет (Франция)

Рауф Мунчаев (Россия)

Мехмет Оздоган (Турция)

Вели Бахшалиев (Азербайджан)

Отар Джапаридзе (Грузия)

Айман Досимбаева

(Казахыстан)

Маиса Рагимова (Азербайджан)

Мехмет Ишыклы (Турция)

Лаурен Риствет (США)

Андреас Шахнер (Германия)

Муртузали Гаджиев (Россия)

© COPYRIGHT 1999 Khazar University Press
All Rights Reserved

AZ1096 Azərbaycan Respublikası
Bakı şəhəri, Məhsəti küçəsi, 41
Xəzər Universitəsi

Khazar University, 41 Mehseti str.,
Baku AZ1096 Republic of
Azerbaijan

AZ1096 Республика Азербайджан,
Баку, ул.Мехсети, 41
Университет Хазар

Üz qabığında:

Fayans kasa (XIV-XV əsrlər). Qəbələ, Azərbaycan

Cover page depicts:

Faience bowl (14th-15th centuries). Gabala, Azerbaijan

На обложке:

Фаянсовая чаша (XIV-XV вв.). Габала, Азербайджан

Telefon: (99412) 4217927 (219)

Faks: (99412) 4989379

E-mail: contact@khazar.org

jaa@khazar.org

website: <http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRES

İÇİNDƏKİLƏR

Şamil Nəcəfov - Tunc dövründə orta Kür hövzəsinin məskunlaşmasının təbii-coğrafi şəraiti (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat).	8
Pərviz Qasimov - Xocalı – Gədəbəy mədəniyyətinin dəfn ənənəsində replika-əşyalar (Tovuz bölgəsindən olan son tunc dövrü tapıntıları üzrə).....	22
Orxan Zamanov - Azərbaycanda tunc dövrü hərbi işinin öyrənilməsinin tarixşünaslığı.....	38
Allahverdi Əlimirzəyev – Tunc dövrünün hakimiyyət rəmzi silahlarında tariximizin izləri	52
Bəhlul İbrahimli – Gilançay vadisi abidələrində daş örtüklərin meydana gəlməsi və inkişafı tarixindən.....	57
Sevinc Şirinli - Qayaüstü incəsənət arxeoloji irs kimi	69
Vüsal Əliyev - Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair	75
Qafqaz Albaniyası haqqında yeni kitab: Mübariz Xəlilov. Albaniyanın tarixi, etnomədəni hüduqları: qərb istiqaməti.	88
V (XXI) ümumrusiya arxeoloji qurultayı: şərhlər, mülahizələr, yeniliklər	91
Beynəlxalq elmi seminar: Qəbələ arxeologiyası	94

CONTENTS

<i>Shamil Najafov</i> - The natural-geographical conditions in the settlement of the Middle Kura Basin population in the Bronze Age (ethno archaeological investigation of the monuments of Ganja-Kazakh region)	8
<i>Parviz Gasimov</i> - The burial items-replicas of funerary tradition of the Khojaly-Gadabay culture (on the basis of the Late Bronze Age of Tovuz region)	22
<i>Orkhan Zamanov</i> - The historiography of the study warfare the Bronze Age in Azerbaijan	38
<i>Allahverdi Alimirzoev</i> - The traces of our history in the attributes – the power of Bronze Age.....	52
<i>Bahlul Ibrahimli</i> - From the history of the origin and development of overlap stones in the monuments of the valley of the river Gilanchay	57
<i>Sevinj Shirinli</i> - The rock art such as archaeological heritage	69
<i>Vusal Aliyev</i> - About the archaeological research of medieval monuments of the steppe of Mil	75
 New book about history of Caucasion Albania: Mubariz J. Khalilov. History and ethno-cultural boundaries of Albania: western direction	88
All Russian Archaeological Congress: comments, considerations, innovations	99
The international scientific seminar: The archeology of Gabala.....	94

СОДЕРЖАНИЕ

Шамил Наджафов – Естественно-географические условия заселения среднего бассейна Куры в эпоху бронзы (этноархеологические исследования по памятникам Гянджа-Газахского региона)	8
Парвиз Гасымов - Погребальные предметы-реплики в погребальной традиции Ходжалы-Гедабекской культуры (по археологическим находкам поздней бронзы Товузского региона).....	22
Орхан Заманов – Историография изучения военного дела эпохи бронзы в Азербайджане	38
Аллахверди Алимизоев – Следы нашей истории в атрибутах- оружиях эпохи бронзы.....	52
Бахлул Ибрагимли – Из истории возникновения и развития каменных перекрытий в памятниках долины реки Гиланчай	57
Севиндж Ширинли – Наскальные изображения как археологическое наследие.....	69
Вусал Алиев – К археологическим исследованиям средневековых памятников Мильской степи	75
Новая книга по истории Кавказской Албании: Мубариз Дж. Халилов. Исторические, этнокультурные пределы Албании: западное направление.	
V (XXI) Всероссийский археологический съезд: комментарии, взгляды, нововведения	88
Международный научный семинар: “Археология Габалы”	91
	94

Tunc dövründə orta Kür hövzəsinin məskunlaşmasının təbii-coğrafi şəraiti (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat)

Şamil Nəcəfov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Məskunlaşma və lokal miqrasiyalar ilə bağlı problemlər tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan əsas məsələlərdəndir. Qədim yaşayış yerləri və bunların bazasında təşəkkül tapan vahid struktura malik müdafiə hasarlı böyük yaşayış kompleksləri sosial-iqtisadi anlamda istehsal vasitələrinin toplandığı və təmərküzləşdiyi yer kimi qavranılmalıdır. İri yaşayış məntəqələri əhalinin istehsal vasitələrinin toplandığı yer, xüsusi tənzimləyici sənətkarlıq və ticarət funksiyalarını yerinə yetirən mədəni mərkəz kimi müəyyən edilə bilər.

Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin iri yaşayış yerlərində dəqiq planlı qalaların, müxtəlif sənətkarlıq istehsalının olması, habelə onların ətrafında iri qəbiristanlıqların meydana gəlməsi və s. əlamətlər həmin yaşayış yerlərinin protoşəhər simasını göstərir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan artefaktlar şəhərləşmə prosesinə başlayan yaşayış yerlərində kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət, hərbi sənəti, mədəniyyət və digər sahələrin qarşılıqlı vəhdətdə xeyli inkişaf etdiyini göstərir. Tunc dövrünün son mərhələsində isə Cənubi Qafqaz ərazisində, o cümlədən Gəncə-Qazax bölgəsində böyük yaşayış mərkəzlərinin yaranması təsadüfi hadisə deyildi [1, c. 88-89]. Qeyd etdiyimiz kimi bunun tarixi kökləri hələ erkən tunc dövründən formalaşmağa başlamışdır. Yaşayış yerlərinin kompleks tədqiqi (Babadərviş, Sarıtəpə, Sarvantəpə, Yastıtəpə və s.) onu sübut etməyə əsas verir ki, qeyd olunan ərazinin qədim sakinləri e.ə. IV-II minilliklərdə təsərrüfatın aparıcı sahələrində irəlliləyişin astanasında olmuş və ticarət-iqtisadi əlaqələri bunun əsas göstəricisi olaraq meydana çıxmışdır. Orta Kür hövzəsində tunc dövrünə aid ümumi sahəsi 3-4 ha-ya qədər böyük yaşayış yerlərinin meydana gəlməsi bu tarixi dinamik inkişafın zərurəti olaraq görsənməkdədir. Bu yaşayış yerləri əhali məskunlaşmasının və daimi yaşayışının ilkin mədəni-iqtisadi mərkəzləri olmuşdur [2, c. 85-87].

Tunc dövrünün orta və son mərhələlərində yaşayış yerlərinin strukturu da həlledici dəyişikliklər baş vermişdir. 2-3 ha-dan da çox sahəsi olan yaşayış yerləri meydana gəlməyə başladı (Göl yeri yaşayış kompleksi). Bu faktın doğruluğunu arxeoloji materiallar və müqayisəli təhlillər əsasında e.ə.

II minillikdə ixtisaslaşmış funksiyaların sayının artması və yaşayış yerlərinin özlərinin böyüməsi kimi amillər sübut edir.

Gəncə-Qazax bölgəsindəki tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş maddi mənbələr ümumilikdə orta Kür hövzəsinin qədim cəmiyyətinin təsərrüfat və ictimai strukturunu müəyyən qədər bərpa etməyə imkan verir. Gəncə-Qazax bölgəsinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və iqlimi, eləcə də zəngin yerüstü və yeraltı təbii sərvətləri tunc dövründə burada məskunlaşan yerli qəbilə və tayfaların mədəni inkişafına xeyli kömək etmişdir. Daha çox son tunc və erkən dəmir dövründə bariz şəkildə təzahür edən lokal cəhətlərə malik bu bölgə yerli Cənubi Qazıqaz mədəniyyətlərindən müəyyən qədər fərqlənən özünəməxsus Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arealına daxil idi [1, c. 88-89].

Tədricən orta tunc dövründə və son tunc-ilk dəmir dövründə daha müəmməl dəmir alətlərin və xış əkinçiliyinin vüsət alması ilə əkin sahələri xeyli genişləndi. Arxeoloji dəlillər əsasında müəyyən edilmişdir ki, artıq tunc dövrünün sonlarında iri yaşayış məskənləri ətrafındakı əkin yerləri və əkinəyararlı xam torpaqlar yerli sakinlər tərəfindən tamamilə mənimsənilmişdir. Ehtimal ki, Gəncə-Qazax bölgəsinin dəmyə əkinçiliyi üçün yararlı dağətəyi sahələri də bu vəziyyətdə idi. Şübhəsiz ki, əkin yerlərinin çoxaldılması və genişləndirilməsi əhalinin artımı ilə bağlı olmuşdur. Bu amil həmin dövrün yaşayış yerlərinin topoqrafiyası, planlaşdırılması və qurulmasında çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır [3, s. 170].

Tunc dövründə maraqlı xüsusiyyət kimi bir faktor da izlənilir ki, bu da əhali məskunlaşması ilə bağlıdır. Əhali məskunlaşmasının həm təbii-coğrafi şərait amili, həm də iqtisadi səbəbləri var idi. Lakin tədqiqatlar sübut edir ki, iqtisadi səbəblər də təbii-coğrafi şərait amili ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur.

Tunc dövründə iri və orta hövzəli çayların düzənlik və vadiləri ilə yanaşı dağətəyi və dağlıq zona da məskunlaşırdı. Eneolit dövründən başlayaraq yaşayışın davam etdiyi məskənlər tunc dövrünün sonlarında iri və əhalisi sıx olan məntəqələrə çevrilirdilər (Göl yeri, Musaköy yaşayış yeri, Qanlı Töyrə yaşayış yeri, Ocaqtəpəsi yaşayış yeri). Qazıntısı hələlik aparılmasa da hazırda mövcud olan çoxtəbəqəli bəzi yaşayış yerləri tunc dövrünün belə yaşayış məskənlərindən idi.

Qeyd olunan bölgənin coğrafi baxımdan əlverişliliyi burada tunc dövrünün bütün mərhələlərində çox yüksək mədəniyyətin formalaşmasına təkan vermişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tunc dövründə orta Kür hövzəsinin əksər yerlərində yaşayış sıx olmuşdur. Bunu sübut edən faktlardan biri də yaşayış yerlərinin çox və həm də sahəsinə görə böyük olmasıdır. Orta Kür hövzəsi demək olar ki, başdan-başa yaşayış məskənləri ilə zəngindir. Bu abidələri ümumi xarakterizə edən cəhətlər vardır. Bəziləri isə özünün fərqliliyi ilə seçilir. Ağstafaçay, Coğazçay, Tovuzçay,

Zəyəmçay, Gəncəçay, İncəsü çaylarının kənarlarından çox aralıda geniş düzənliklərdə yaşayış yerləri mövcuddur. Nə vaxtsa bu ərazilərdən çayların və çay qollarının axması da mümkünsüz görünür. Çünki, relyef quruluşu bunu deməyə əsas verir. Faktlar isə onu qəti deməyə əsas verir ki, tunc dövrünün orta və son mərhələlərində bölgə əhalisi geniş düzənliklərdə iri yaşayış məskənləri seçirdilər (Durnatəpə, Töyrətəpə, Tavatəpə və s.) [4, s. 135-136].

Babadərvişdə, Sarıtəpədə, Kiçiktəpədə və Qarğaltəpəsində toplanmış əmək alətləri qeyd olunan dövrdə nəinki bölgədə, ümumilikdə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində cüt əkinçiliyinin çox geniş yayıldığını göstərir. Bölgədə ilk öncə Kür-Araz mədəniyyətinin, daha sonra orta tunc dövrü mədəniyyətinin yayılma ərazisi öyrənilərkən məlum olur ki, qeyd olunan dövrlərdə əkinçilik üçün yararlı olan sahələrin böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı qəbilələr tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Orta tunc dövründə bölgənin dağlıq ərazisi məskunlaşdırılmağa başlamış və müvəqqəti yaşayış yerləri meydana gəlməyə başlamışdır. Bir qayda olaraq söyləmək olar ki, bu dövrdə dağətəyi və düzənliklər əkinçi tayfalar tərəfindən, dağlıq ərazilər və yaylalar isə maldar tayfalar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Tunc dövrü cəmiyyətinin inkişafında bir sıra mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuş əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı ayrı-ayrı sosial qrupların və buna müvafiq olaraq ictimai şüurun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti ümumi cəhətləri ilə yanaşı inkişaf etdikcə bölgədə müəyyən dərəcədə lokallaşma prosesinə də məruz qalmışdır. Bunu Gəncə-Qazax bölgəsinin keramikası ilə Gədəbəy qrupu və Dağlıq Qarabağın keramikasının fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxardır.

Orta Kür hövzəsində yerləşən, Mingəçevir qrupuna daxil olan abidələr dağ silsiləsinin ovalıqla birləşdiyi ərazidə, gur sulu çayların sahilində salınmışdır. Onları əhatə edən düzənlik və dağlıq relyef, Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının əsas məşğuliyyətini təşkil edən əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli olmuşdur. Kürəkçay, Gorançay və Gəncəçay hövzələrinin abidələri topoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, digər abidələrlə bənzərdir. Onlar da çay vadilərinin əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli hissəsində salınmışdır. Bu abidələrin tədqiqi göstərir ki, yaşayış yerləri əvvəlcə düzən sahədə salınmış, mədəni təbəqənin yığılması nəticəsində sonradan təpə halına düşmüşdür. Burada yaşayış yerlərinin qrup halında və bir-birinin yaxınlığında yerləşməsi, onlarda eyni qəbilədən olan icma üzvlərinin məskunlaşdığını göstərir. Bu qrupa daxil olan abidələrin az qismində mədəni təbəqə az yığılmışdır. Şübhəsiz ki, bu yarımköçəri maldarlığın inkişafı və ərazinin təbii şəraiti ilə bağlı olmuşdur. Çünki, ilin müəyyən fəsilələrində gursulu olan bu çayların suyunun azalması və quruması əhalinin həyatına müəyyən təsir etmişdir. Lakin, ən çox Gəncəçay hövzəsi boyunca yerləşən bol otlaq sahələri, buradan müəyyən zaman ərzində yaşayış yeri kimi istifadə olunmasına şərait yaratmışdır.

Orta Kür hövzəsinin ilk tunc dövrü yaşayış yerləri strateji və təsərrüfat üçün əlverişli mövqelərdə yerləşmişdir. Yaşayış yerlərinin yüksək dağlıq və ovalıqların birləşdiyi ərazilərdə olması, əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Ərazinin coğrafi mövqeyi də e.ə. III minillikdə əhalinin intensiv məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Yaşayış yerlərində mədəni təbəqənin 2-4 m qalınlığında yığılması, burada oturaq həyat tərzinin uzun müddət davam etdiyini göstərir. Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə aid yaşayış binaları başlıca olaraq dairəvi planlıdır. Evlər bir-birinin yaxınlığında, aralarında müəyyən keçid saxlanmaqla tikilmişdir. Ehtimal ki, yaşayış binaları ensiz və dar küçələrlə bir-biri ilə əlaqələnməmişdir. Erkən mərhələyə aid dairəvi planlı evlər çay daşlarından hörülmüş təməl üzərində möhrədən, yaxud çiy kərpicdən tikilmişdir.

Tunc dövrünün ikinci böyük inkişaf mərhələsində həm əkinçiliklə, həm də maldarlıqla məşğul olan tayfaların iqtisadi və ictimai həyatında tamamilə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatın bir sahəsi kimi ortaya çıxır. Ən çox isti yay aylarında dağlara köçən tayfalar getdikləri yerlərin əlverişli sahələrində daimi düşərgə salırdılar. Bəzən müvəqqəti salınmış düşərgələrini də daimi yaşayış məskənləri halına gətirirdilər. Bu hal artıq dağlıq ərazilərin sürətlə məskunlaşması demək idi. Ağstafa ərazisindəki Çoban daşı yaşayış yeri və mağaralarını buna misal göstərə bilərik. Əkinçiliklə məşğul olan tayfalar isə yenə də düzən və dağətəyi zonalarda məskun olaraq məşğul olduqları sahə üzrə xeyli keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdılar.

Tayfalararası ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olan iri mal-qara sürülərinin, zəngin taxıl ehtiyatının olması toqquşmalarla nəticələnirdi ki, bu da təbii olaraq yaşayış yerlərinin görkəminə də təsir edirdi. Yaşayış yerləri maksimum şəkildə müdafiə qabiliyyətlərini artırmağa başlayırdı. Müdafiə istehkamlı və müdafiə qurğulu yaşayış yerləri bu dövrlərdə meydana çıxırdı. Mükəmməl tikinti texnikasına bələd olan bölgə sakinləri inşaat materialı kimi çiy kərpicdən, möhrədən, daşdan, qamışdan istifadə edirdilər. Bəzən mürəkkəb quruluşlu müdafiə istehkamları dördkünc bürclərlə daha da möhkəmləndirilirdi. Bu dövrdə və eləcə də tunc dövrünün sonlarında Sarıtəpə, Babadərviş, Mingəçevir kimi müdafiə qalalı və hasarsız daimi yaşayış yerləri ilə yanaşı mövsümlük yurd yerləri də yaranmağa başlayırdı. Əhali çoxluğu son tunc dövrünün yaşayış yerlərində yarımqazma tipli evlərin geniş yayıldığını göstərir (Yastıtəpə, Novruzlutəpə, Qiyaməttəpə yaşayış yerləri).

Orta Kür hövzəsi adlandırdığımız Gəncə-Qazax bölgəsində həmçinin indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü abidələrinin yaradıcıları eyni etnik xüsusiyyətləri daşıyan Azərbaycanın qədim yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan tayfaları olmuşdur.

İlk tunc dövrünün orta mərhələsindən başlayaraq Kiçik Qafqazın yüksək dağ silsilələri, o cümlədən: Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl və Kəlbəcər ərazisində intensiv məskunlaşma prosesi getmişdir. Yaylaq maldarlığının meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq qeyd olunan bu ərazilərdə müvəqqəti sığınacaq məqsədli tikililər inşa edilmişdir. Dövrün insanları gündüzlər münbit otlaqlarda heyvanları otarır, gecələr isə onları təhlükədən qorumaq üçün bu tikililərdə saxlayırdılar (Ağstafa rayonu, Çobandaşı). Qədim maldarlar ən zəngin otlaqlarda, konkret mövqelərdə məskən salır, özləri və mal-qaraları da bu tikililərdə sığınacaq tapırdılar [3, s. 172].

Orta Kür hövzəsinin yüksək dağlıq ərazilərinin maldar əhali tərəfindən ilkin məskunlaşması tarixinin öyrənilməsi, şübhəsiz, yalnız arxeoloji tədqiqatlarla mümkündür. Bu baxımdan, İ.Cəfərzadənin Daşkəsən rayonunda Xoşbulaq yaylağında apardığı arxeoloji qazıntıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Burada erkən tunc dövrünə aid kurqanın qazıntısı Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərinin maldar əhali tərəfindən hələ Kür-Araz mədəniyyəti dövründə məskunlaşmağa başlamasını əsaslı şəkildə sübut etdi [5].

Azərbaycanda yüksək dağ silsiləsində ilk dəfə olaraq erkən tunc dövrünə aid möhkəmləndirilmiş yaşayış yeri XX əsrin 70-ci illərində Tərtərçayın yuxarı axarında – Yazyurdu adlanan ərazidə aşkar edilmişdir. Burada dairəvi və ovalvari tikili qalıqları qeydə alınmışdır. Abidədən əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri e.ə. III minilliyə aid edilmişdir [6]. Q.İsmayilzadə həmin ərazilərdə Yazyurdu, Taxta, İstisu, Zalxa, Qaragöl, Zalxagöl, Alagöl və s. yüksək dağlıq sahələrdəki petroqlifləri yaylaq maldarlarının həkk etdiyini qeyd etmişdir. Bu isə onu sübut edir ki, yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan əhali eyni zamanda yüksək dünyagörüşə və mənəvi mədəniyyətə malik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə hələ də öyrənilməmiş neçə yaşayış yerləri və qayaüstü təsvirlər vardır. Q.S.İsmayilzadə Kəlbəcər təsvirlərinin ən qədim nümunələrini e.ə. IV-III minilliklərə – Azərbaycanın yüksək dağlıq ərazilərinin maldar tayfalar tərəfindən məskunlaşmağa başladığı dövrə, ən son təsvirləri isə e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid etmişdir [6, c. 97].

Kəlbəcərdə Yazyurdu adı ilə tanınan ilk tunc dövrü yaşayış yeri Qaraarxac çayının sahilində yerləşir. Bu yaşayış yerinin ətrafı 2 metr qalınlığı olan müdafiə divarı ilə əhatə edilmişdir. Daşkəsən ərazisində və Tovuz rayonunun dağlıq yerlərində qismən də olsa tikili qalıqlarını araşdırmış, onların bir neçəsinin daxilində yerüstü zəngin arxeoloji material əldə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bütün bu tikililər qədim maldar əhali tərəfindən inşa edilmişdir. Açıq, dəyə tipli bu tikililərdən maldarlar özləri və mal-qara üçün sığınacaq kimi istifadə etmişlər. Heç şübhəsiz ki, bütün bu tikililər mövsümi səciyyə daşımıdır. Gədəbəy ərazisində isə daş tikinti qalıqları dağətəyi və düzən ərazilərinin oturaq əkinçi-maldar əhalisinin yaylaq

maldarlığı ilə əlaqədar yay aylarında yaşadıkları dəyə tipli yurdların bünövrələridir.

Qeyd edilən yurd yerlərinin, dəyələrin tikintisində heç bir bərkidici məhluldan istifadə edilməmişdir. Hörgüdə əsasən iri (50-60 x 30-40 sm) daşlardan istifadə edilmiş, onların araları isə kiçik ölçülü daşlarla doldurulmuşdur. Divarların hündürlüyü çox güman ki, 1,5 m-dən artıq olmamışdır. Şübhəsiz ki, təbii-coğrafi şərait amili burda əsas götürülməlidir. Tikinti materialı kimi ərazinin iri qaya parçaları və ağır çay daşlarından istifadə edilmişdir.

Qazıntı zamanı əldə edilən tapıntılar saxsı qabların qalıqlarından ibarətdir. Onlar qazıntının bütün sahəsindən aşkar edilmişdir. Bu keramika nümunələrinin bir neçəsi son tunc-ilk dəmir dövrünə, qalanları isə orta əsrlərə aiddir. Son tunc-ilk dəmir dövrü saxsı məmulatı narıncı rəngdə olub zəif bişirilmişdir. Gilinin tərkibinə iri dənəli qum qatılmışdır. Bu saxsı məmulatının hamısı çox da böyük olmayan qabların gövdə hissələrinə aiddir.

E.ə. III minilliyin əvvəllərində maldarlıq daha sürətlə inkişaf etməyə başlamış, maldar qəbilələr əkinçilərdən ayrılmışdır. Maldarlar dağlıq və dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışdır.

Orta tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin bir neçəsi özündən əvvəlki ilk tunc dövrü məskənlərində salınmışdır. Bu yaşayış yerləri öz topoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, ilk tunc dövrü yaşayış yerlərindən fərqlənmirlər. Onlar gur sulu çayların sahilində, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli ərazilərdə salınmışdır. İkinci qrup abidələr strateji cəhətdən və ticarət baxımından əlverişli mövqelərdə salınmışdır ki, bu da orta tunc dövründə ticarət əlaqələrinin insanların həyatında böyük rol oynadığını göstərir. Şübhəsiz ki, ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi qədim dövrlərdən insanların diqqətini cəlb etmişdir. Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi bu dövrdə Azərbaycanda əhəlinin oturaq və yarımköçəri həyat sürən tayfalardan ibarət olduğunu göstərir.

Tunc dövrü maldarlarına məxsus qədim yurd yerlərinin tikili qalıqları Gədəbəydə, Daşkəsən ərazilərindəki dağ yaylaqlarındadır. Düzənvari relyefə, bol sulu bulaqlara malik, dağ silsilələri ilə və dağ çaylarının dərələri ilə əhatələnən bu yaylaqlar qədim maldarların məskunlaşması, sürüləri tam nəzarətdə saxlamaq baxımından olduqca əlverişli olmuşdur. Gədəbəydə müdafiə hasarlı yaşayış yerlərinin mövcudluğunu da əlverişli şəraitlə, qədim maldarların daha çox bu yerlərdə həyat sürmələri ilə izah etmək olar. Bu tikililərin bəziləri dairəvidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dairəvi tikililər ilk tunc dövründə istər Cənubi Qafqaz, istərsə də qədim şərq ölkələrində yayılmış tikinti forması olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, son tunc və ilk dəmir dövrlərində də - e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəlində Azərbaycanda yaylaq maldarlığının yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq yüksək dağlıq ərazilərin məskunlaşması pro-

sesi də intensivləşdi [7, s. 35].

Daha geniş otlaqları mənimsəmək istəyi tayfalararası münafişələrin başlıca səbəbinə çevrilmişdir. Bu toqquşmalara qarətçi mahiyyət vermişdir [8, s. 61].

Bu münafişələr zamanı həm də mal-qaranın ələ keçirilməsi yolu ilə var-dövlətin artırılması qədim heyvandarların əsas məqsədlərindən idi. Yaylaqlarda, o cümlədən Kiçik Qafqaz regionunda müvəqqəti yaşayış tikililərinin, yurd yerlərinin meydana çıxması da məhz bu səbəblərdən irəli gəlmişdir. Bu tikililərdə qədim maldarlar özlərini və heyvanlarını tayfalararası toqquşmalar zamanı müdafiə edirdilər. Bu tikililər həm də heyvanların təbii fəlakətlərdən və yırtıcı heyvanlardan qorunmasına xidmət etmişdir [9, c. 90-93].

Kiçik Qafqazın başqa hissələrində bu tip tikililərə rast gəlinir. Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisində yüksək dağlıq ərazilərdə qədim heyvandarlara məxsus tikililər ilk tunc dövründən başlayaraq inşa edilmiş, son tunc-ilk dəmir dövründə isə bu proses daha da genişlənmişdir. Qazıntılar zamanı əldə edilən orta əsrlərə aid saxsı qab qalıqları bu yurd yerlərindən son dövrlərə qədər istifadə edildiyini göstərir. Hətta bəzi belə mövsümi yurd yerlərinin yaxınlığından orta əsrlərə aid müsəlman qəbirləri də aşkar edilmişdir. Heç bir epitafiyası olmayan qəbirlərin yeri yalnız qəbirüstü kiçik həcmli baş daşları vasitəsilə bilinir.

Böyük və Kiçik Qafqaz arasındakı vadidə Gəncə-Qazax düzənliyində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar, yaşayış yerlərini və qəbir abidələrinin tədqiqi və müqayisəli təhlili bu abidələrin Kiçik Qafqazın tunc dövrü maldar tayfalarına məxsus olmasını bir daha sübut etməklə yanaşı, bu bölgənin qədim əhalisinin heyvandarlıq təsərrüfatı, maddi mədəniyyəti barədə müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Fikrimizcə orta Kür hövzəsinin yüksək dağlıq ərazilərində yaşayış yerlərinin meydana çıxmasının yeganə səbəbi yaylaq maldarlığı olmuşdur. Bunu ilk növbədə həmin yerlərdən tapılan arxeoloji materialların eyniliyi təsdiq edir.

Tunc dövrünə aid yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ilk tunc dövrünün orta mərhələsində xırdabuynuzlu heyvanlar iribuynuzlu heyvanlara nisbətən say etibarilə üstünlük təşkil etmişdir. Bu fərq sonrakı mərhələdə özünü daha kəskin şəkildə büruzə verir. Məhz xırdabuynuzlu heyvanların sürətli artımı yaylaq maldarlığının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Çünki, xırdabuynuzlu heyvanları otarmaq üçün yeni örüş yerləri tələb olunurdu. O.Həbibullayev I Kültəpə çoxtəbəqəli qədim yaşayış yerinin qazıntılarının nəticələrinə əsaslanaraq yazır: "ilk tunc dövrünün orta mərhələsində xırdabuynuzlu heyvanların daha in-

tensiv artımı maldarlıq təsərrüfatında dəyişikliyə səbəb olur. Oturaq maldarlıqdan yaylaq maldarlığına keçid baş verir” [10, c. 216].

Ümumiyyətlə, bütün Qafqazın belə hündür dağ yaylalarının qədim insanlar tərəfindən məskunlaşması, mənimsənilməsi tarixi bəzədə tədqiqatçıların fikirləri müxtəlifdir. Alp çəmənliklərinin məskunlaşması çox şübhəsiz, əsasən yaylaq maldarlığı təsərrüfatının meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar bu təsərrüfat növünün son tunc dövründə (e.ə. II minilliyin ikinci yarısı) yaranması fikrinə üstünlük verirlər. Doğrudan da, həmin dövrə aid yaşayış məskənlərinin arxeoloji qazıntıları o dövrdə maldarlığın yüksək inkişafını, yaylaq maldarlığının əsasını təşkil edən xırda buynuzlu heyvanların iri buynuzlu heyvanlardan mütləq say üstünlüyünü göstərir.

Maddi-mədəniyyət nümunələri Qafqazın hündür dağ yaylalarının daha qədim zamanlarda ovçu, maldar və əkinçi tayfalar tərəfindən məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir.

Düzənlik və qismən dağətəyi zonadan ibarət bu bölgə dəniz səviyyəsindən 150-600 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu bölgədən Kiçik Qafqaz dağlarının şərq silsiləsinin bir hissəsi keçir. Bu silsiləni Gəncə, Qarabağ, Murquz dağları təşkil edir. Ağstafa çayından Kür çayına kimi qərbdən–şərqə doğru uzanan və bir silsilə təşkil edən Gəncə və Murquz dağlarının cənub tərəfi hündür və sıldırımlı, şimal tərəfi isə enişli və uzundur. Şimal tərəfi bir-birindən meşə örtüyü olan dərələrlə ayrılır ki, bu dərələrdən fasiləsiz olaraq Kür, Şəmkir, Zəyəm, Gəncə və Kürək çaylarının suları axır.

Kiçik Qafqazın qərb və şərq silsilələrini birləşdirən dağlardan biri də Şahdağdır. Şahdağla Murovdağ arasındakı böyük dərələrdən çoxlu dağ çayları axaraq Kürə qovuşurlar. Bunlar Ağstafa, Tovuz, Axınca, Zəyəm, Kürək, Şəmkir və Gəncə çaylarıdır. Gəncə-Qazax bölgəsinin çayları əsasən Kür (Ağstafa, Zəyəm, Qanlı Qobu, Şəmkir, Qoşqar, Gəncə, Kürək, İncəçay, Tərtər, Xaçın, Qarqar və s.) hövzəsinə aiddir.

Ərazisinin dağətəyi və alçaq dağlıq hissəsində tünd-şabalıdı, dağ qəhvəyi, qəhvəyi dağ-meşə və s. torpaqlar üstünlük təşkil edir. Orta dağlıqda qonur dağ-meşə torpaqları və dağ qara torpaqları geniş sahə tutur. Yüksək dağlıqda əsasən qaramtıl dağ-çəmən, çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Daha yüksək yerlər əsasən qayalıqlardır. İnsanlar tarixən daha məhsuldar yer seçməklə mümkün qədər təhlükəsiz olmalarına da çalışırdılar [11, s. 13].

Dağətəyi və alçaq dağlıq hissədə müxtəlif otlu çöl bitkiləri və kolluqlar, bəzi yerlərdə meşələr, orta dağlıqda palıd, vələs, fıstıq meşələri yayılmışdır. Meşələr Kiçik Qafqazın əsasən şimal və şərq yamaclarındadır; təqribən 500- 600 metrədən 1800-1900 metrədən bəzi yerlərdə daha hündürdə yerləşir. Meşə zonasından yuxarılar (2300-2400 metrədək) seyrək kollu subalp çəmənli, daha yuxarılar isə alp çəmənlidir. Subalp çəmənlərindən çox

yerdə biçənək, alp çəmənlərindən isə yay otlağı kimi istifadə olunur. Əsasən çimli dağ-çəmən və qonur dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Kiçik Qafqazda alçaq dağlarda dağ-çöl və dağ-kol, orta dağlıqda enliyarpaqlı meşələr, yüksək dağlıqda dağ-çəmən landşaftı əsas yer tutur. Yüksək dağlıq sahələrdə dağ-tundra iqlimi hakimdir.

Göründüyü kimi, Kiçik Qafqaz regionunun təbiəti, iqlimi, zəngin bitki örtüyü burada heyvanat aləminin yaşaması, çoxalması üçün əlverişli şəraitə malik olmuşdur. Azərbaycanın tunc dövrü maldar əhalisi Kiçik Qafqazı özləri üçün əlverişli hesab etmiş və burada ovçuluq, maldarlıq təsərrüfatı ilə intensiv məşğul olmuşdur. Bir-birindən zəngin qayaüstü təsvirlər, maddi mədəniyyət abidələri yaratmışdır.

Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki alp çəmənlikləri, o cümlədən, orta Kür hövzəsi yaylaqları da yaylaq heyvandarlığı ilə məşğul olan qədim tayfalar tərəfindən məhz bu dövrdən etibarən məskunlaşmışdır. Hələ XX əsrin 50-60-cı illərində Daşkəsən rayonunun belə yüksək dağ yaylalarında (2200 m) e.ə. III minilliyə aid dəfn abidələri tədqiq edilmişdir [5, c.15-45].

Bu ərazilərdə e.ə. III minilliyə aid abidələrin aşkar edilməsi köçəri və ya yaylaq heyvandarlığının ilk tunc dövründən meydana çıxmasını və yüksək dağ yaylalarının məhz bu təsərrüfat sahəsinin inkişafı nəticəsində məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir [12, c. 120]. Orta Kür hövzəsinin neolit-eneolit dövrünə aid (e.ə. V-IV minilliklər) Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi, Molla Nağı təpəsi kimi abidələrinin osteoloji qalıqlarının yarısının və ya yarıdan çoxunun yalnız xırda buynuzlu heyvanlara məxsus olduğu müəyyən edilmişdir [13, c. 153].

İlk tunc dövrünün ortalarında - e.ə. IV minilliyin sonunda təşəkkül tapmış, sonrakı mərhələlərdə daha da genişlənmiş yaylaq heyvandarlığının əsasını təşkil edən heyvanlar qədim insanları ət, süd, yun, dəri kimi zəruri məhsullarla təmin etmişdir. O dövrdə xırdabuynuzlu heyvanlar ümumi heyvandarlığın əsasını təşkil edirdi [14, s. 117].

Orta Kür hövzəsinin tədqiq olunmuş yaşayış yerlərinin (Babadərviş, Sarıtəpə, Sarvantəpə, Yastıtəpə, Qarğalartəpəsi, Ocaqtəpə, Qanlı Töyrə, Töyrətəpə, Qiyaməttəpə, Göl yeri və s.) mədəni təbəqələrində aşkar edilmiş osteoloji qalıqlar əsasında bu bölgədə yaylaq maldarlığının hələ ilk tunc dövrünün orta mərhələsindən etibarən meydana çıxması fikrini irəli sürmək mümkündür.

V.H.Əliyev mal-qaranın kəmiyyətə artmasının, sürüdə xırda buynuzlu heyvanların sayının sürətlə çoxalmasının yay otlaqlarına ehtiyac yaratdığını qeyd etmişdir [15, s. 18]. Bununla da yaylaq maldarlığı meydana gəlmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar hər hansı bir konkret regionda yaylaq maldarlığının yaranma tarixindən bəhs edərkən həmin ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, iq-

limi kimi mühüm məsələlərə bir o qədər də diqqət yetirməmişlər. Lakin bu məsələlər, haqqında danışdığımız təsərrüfat sahəsinin meydana çıxması və inkişafı üçün ən vacib şərtlərdəndir. O.H.Həbibullayev məhz bu amillərə də diqqəti cəkərək haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvanın düzən ərazilərindəki otlaqlar yay mövsümündə saralaraq məhv olur, digər torpaq sahələri isə əkin üçün istifadə edilirdi. Buna görə də Tunc dövründə mövcud olmuş çoxsaylı heyvan sürülərini yalnız yaylaq maldarlığı vasitəsilə yemlə təmin etmək mümkün idi [10, c. 218].

Azərbaycanın orta Kür hövzəsinin tunc dövrü maldar tayfalarının imkanları geniş idi. Kiçik Qafqaz dağlarının, Qazax düzənliyinin bol otlaqlarla zəngin olan alp çəmənlikləri əsas yem mənbələrinə çevrilmişdir. Beləcə ilk yarımköçəri maldarlar Kiçik Qafqazın alp çəmənliklərini özlərinə yurd yerləri seçdilər, yay aylarında dağlara qalxıb məskən saldılar. Orta Kür hövzəsinin dağlıq və dağətəyi yerlərində aşkar edilən tunc dövrü maldar tayfalara aid sikloplar, qəbirstanlıqlar, ibadətgahlar, qayaüstü rəsmlər, xalqımızın uzaq keçmişindən, etnik mənşəyindən, qədim mədəniyyətindən xəbər verir [15, s. 18].

Mal-qara sürüləri ilə yanaşı olaraq otlaq sahələrinə də sahiblənmək, sürülərin otarılması üçün yerlər uğrunda maraqların toqquşması tayfalararası münaqişələrin başlıca səbəbi olmuşdur. Yaylaq maldarlığı zamanı tayfa üzvləri içərisində silahlı insanlar mövcud olmuş və onlar tayfanı, sürüləri labüd təhlükələrdən qorumaqla məşğul olmuşlar. Tunc dövrünə aid abidələrdən əldə olunmuş müxtəlif növ silahlar – ox və nizə ucluqları, xəncərlər, təbərzin baltalar və s. bu fikri bir daha təsdiq edir [10, c. 128, 216].

E.ə. III minilliyin son rübündə Kür-Araz mədəniyyətinin başa çatması ilə əlaqədar orta Kür hövzəsində və ona qonşu bölgələrin tarixində yeni mərhələ başlandı. Bu dövrdən etibarən vaxtilə Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı ərazilərdə nəzərə çarpacaq hadisələrdən biri heyvandarlığın inkişafı sayəsində əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artması olmuşdur. Zəngin yaylaqlara malik olan orta Kür hövzəsinin təbii şəraiti heyvandarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaradırdı [16]. Mal-davar Azərbaycan sakinlərinin başlıca məşğuliyyətinə və sərvətinə çevrilməyə başladı. Mühüm cəhət odur ki, heyvandarlıqda artım əsasən davarın artımı hesabına baş verirdi. Bu isə heyvandarlıq sistemini əsaslı surətdə dəyişdirirdi. Artıq tunc dövrünün sonu və erkən dəmir dövründə yaylaq maldarlığı təsərrüfatı tam surətdə formalaşırdı. Davarın artması və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi sayəsində ölkədə məskunlaşmış əhəlinin artımı tayfaların yayılmasının mühüm səbəblərindən biri idi.

Ümumi birlikdən ayrılmış maldar tayfalar mis və dəmir filizlə zəngin olan ərazilərin sahiblərinə çevrilirdilər. Bu ərazilərin bəziləri tezliklə dağ-mədən işi və metal emalı mərkəzlərinə çevrildi. Daşkəsən və Gədəbəy ərazi-

lərində bəzi məskənlər buna misal ola bilər. Kür-Araz mədəniyyətinin son dövrlərində və orta tunc dövrünün əvvəllərində maldar tayfaların aparıcı mövqelər tutması, yarımköçəri maldarlığın meydana gəlməsi, metal emalının inkişafı, Yaxın Şərq və Ön Asiyanın sivilizasiyaları ilə sıx əlaqələr məhsuldar qüvvələrin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına, izafi məhsulun xeyli miqdarda yaranmasına, ictimai təbəqələşmənin dərinləşməsinə, bu bölgədə məskunlaşmış tayfaların iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı.

Bütün bu dəyişikliklər etnik-siyasi proseslərə də təsir göstərməyə bil-məzdi. Arxeoloji materiallar bu dövrdə əhalinin xeyli dərəcədə çoxalmasını, iri tayfa ittifaqlarının meydana gəlməsini, tayfalardaxili münasibətlərin mü-rəkkəbləşməsinə, lokal hərbi toqquşmaların artmasını göstərir. Maldar tayfa-ların yeni ərazilərdə məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq Kiçik Qafqazın, de-mək olar ki, hər yerində yaşayış məskənlərinin, habelə möhkəmləndirilmiş qalaların sayı artmağa başladı.

Məlumdur ki, əkinçilik təsərrüfatına nisbətən maldarlıq daha çox izafi məhsul verirdi. Belə ki, insanlar özlərinə lazım olandan artıq ət və süd məh-sulları toplayırdılar ki, bu da ərzaq artığına səbəb olurdu. Ərzaq artığını əlində cəmləşdirən ayrı-ayrı şəxslər isə tayfanın adlı-sanlı üzvlərinə çevrilir və ictimai-sinfi bərabərsizliyin əsası qoyulurdu. Dağ-mədən sərvətlərinin və sənətkarlığın inkişafı hesabına artan izafi məhsul ayrı-ayrı şəxslərdə və ailələrdə cəmləşir, ibtidai icma mühitində zadəganlar nəslinin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Bu dövrə aid qəbir abidələri də sərvətlərin top-lanmasını və zadəganların meydana gəlməsini isbat edir. Xeyli sərvətin tay-fa başçılarının əlində toplanmasını onları xarici hücumlardan qoruyan çox-saylı müdafiə tikililərinin mövcudluğu da sübut edir. Bu tikililər nəinki çox-lu insan kütləsinin gərgin və məqsədyönlü əməyindən, habelə hərbi toqquş-ma təhlükəsinin xeyli artmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat:

1. Наджафов Ш.Н. Некоторые результаты исследований памятников эпохи бронзы на территории Гянджа-Казахского региона / Актуальная археология: археологические открытия и современные методы исследования (Тезисы научной конференции молодых ученых Санкт-Петербурга), РАН ИИМК, Санкт-Петербург 22-23 апреля 2013 г. СПб, 2013, Изд-во РАН, с. 88-89.
2. Наджафов Ш.Н. Результаты археологических раскопок на поселении Сарвантепе в 2010-2012 годах / Новые материалы и методы археологического исследования (Материалы II Международной конференции молодых ученых). Москва, 19-21 марта 2013 г. ИА РАН, Москва, 2013, Изд-во ИА РАН, с. 85-87.
3. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövrünün mədəni-tarixi inkişafının təbii coğrafi şərait

- amili (Gəncə-Qazax bölgəsi üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) / Gənc alimlərin II Elm Festivalı çərçivəsində “Müasir şəraitdə Azərbaycan tarixi, dili, ədəbiyyatı və fəlsəfəsi qarşısında duran yeni vəzifələr” adlı gənc alimlərin respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 05-07 mart, 2013, s. 170-173.
4. Nəcəfov Ş.N. Gəncə-Qazax bölgəsinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində son tədqiqatlar / “Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 10-14 noyabr, 2013, s. 135-137.
 5. Джафарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 года. МКА, т. VIII. Баку, 1976.
 6. Исмаилов Г.С. Исследования наскальных изображений в верховьях р.Тертер. // Археологические открытия 1976 г. Москва, 1977.
 7. Müseyibli N. Ə. Qobustan və Gəmiqaya petroqliflərində işarə və damğalar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2003, № 1.
 8. İbrahimli B.İ., Qədirzadə H.Q., Xəlilov T.F. Plovdağın yeni aşkar edilmiş III nekropolu // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2011. Bakı, 2012, s. 150-154.
 9. Расулоглы Т. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку, 1993, 145 с.
 10. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, 315 с.
 11. Göuçaylı Ş. Coğrafi ekologiyanın əsasları. Bakı, 2010, 268 s.
 12. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, 1999, 179 с.
 13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, 259 с.
 14. Насиєv Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Təhsil, 2010, 502 s.
 15. Əliyev V.H. Gəmiqayada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, “Bilik”, 1992, s. 33-36.
 16. İsmayılov Q.S. İlk tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların ictimai həyatı və dini təsəvvürləri // Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. Bakı, 1980, № 2.

Summary

The natural-geographical conditions in the settlement of the Middle Kura Basin population in the Bronze Age (ethno archaeological investigation of the monuments of Ganja-Kazakh region)

Shamil Najafov

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and Ethnography

The favorable natural and geographical conditions and climate, as well as rich natural resources of the Middle Kura basin, more preciously, of the Ganja-Kazakh region had favored for the cultural development of the local kin and tribes that settled there in the Bronze Age. This region manifested mainly with local features in early Bronze Age, then during the late Bronze and early Iron Ages was included to the area of Kura-Araxes and Khojaly-Gedabey cultures that in certain extent differed from the local cultures of the South Caucasus.

Archaeological materials found the monuments of Bronze Age in Ganja-Kazakh region prove the decisive role of farming traditionally associated with the previous periods in the economic development of the local tribes in the aforementioned period. Due to more perfect iron tools in the Middle and the Late Bronze Ages and wooden plow farming in early Iron Age the area of arable lands expanded. Based on archaeological evidence, it was determined that arable lands around the large settlements and cultivable untilled lands were completely mastered by local residents at the end of the Bronze Age. Probably, foothill areas of the Kazakh steppe suitable for dry-farming were in the same state. Of course, the growth and expansion of arable lands had been associated with increase of population. This factor is very clearly reflected in the topography, planning and building of the settlements of the time. Dwellings where starting from the Neolithic period people continued to live, in Late Bronze Age had become large and densely populated areas.

Key words: Ganja-Kazakh region, the Middle Kura basin, the Bronze Age, population, geographical conditions.

Резюме

Естественно-географические условия заселения среднего бассейна Куры в эпоху бронзы (этноархеологические исследования по памятникам Гянджа-Газахского региона)

Шамил Наджафов

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии

Естественно-географические условия и климат среднего бассейна Куры, точнее Гянджа-Газахского региона, а также богатые наземные и подземные естественные богатства значительно поспособствовали культурному росту местных племен, заселявших регион в период бронзы. Этот регион, обладающий локальными свойствами, наглядно проявляющимися в основном в периоды ранней бронзы и раннего железа, входил в ареал своеобразных Куро-Араксинских и Ходжалы-Кедабекских культур, несколько отличающихся от местных культур Южного Кавказа.

Археологические материалы, обнаруженные на памятниках бронзового периода Гянджа-Казахского региона доказывают, что в отмеченный период в экономическом развитии местных племен земледельческое хозяйство, традиционно связанное с земледелием прежних периодов, играло решающую роль. В связи с возникновением более совершенных железных орудий и мотыжного сева в периоды средней бронзы и поздней бронзы-раннего железа значительно расширились посевные площади. На основе археологических данных было определено, что уже в конце бронзового периода, расположенные вокруг крупных поселений посевные участки и целинные земли, пригодные для земледелия, были полностью освоены местным населением. Вероятно, богатые участки предгорных зон Казахской равнины были в таком же состоянии. Несомненно, что увеличение и расширение посевных участков было связано с повышением численности населения. Этот фактор очень ярко выражен в топографии, планировке и группировке поселений того периода. Поселения, заселенные еще с энеолита, в конце бронзового периода превращаются в крупные пункты с плотным населением.

Ключевые слова: Гянджа-Газахский регион, средний бассейн Куры, бронзовый период, заселение, географические условия.

Xocalı – Gədəbəy mədəniyyətinin dəfn ənənəsində replika-əşyalar (Tovuz bölgəsindən olan son tunc dövrü tapıntıları üzrə)

Pərviz Qasimov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Son tunc-erkən dəmir dövründə Şimali Azərbaycan ərazisini geniş əhatə etmiş Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin abidələri və artefaktları tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid arxeoloji mədəniyyətlərin abidə və artefaktları ilə müqayisədə kəmiyyət üstünlüyünə malikdir. XIX əsrdən bu günədək Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti barədə ən çox məlumatlar daha çox bu mədəniyyətin müxtəlif tipli qəbir abidələrindən əldə edilmişdir. Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonu ərazisində aşkar edilmiş Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbirlərdəki dəfn inventarının, xüsusilə tuncdan olan əşyaların analizi belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, bu əşyalar sadəcə istifadəyə yararsız replikalar (imitasiya) olmuşdur. Görünür ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti əhalisində dəfn inventarının replikalarından təşkilı ənənəsi və bu ənənənin rəasional və ya irrasional motivləri var idi.

Tovuz bölgəsindəki son tapıntılar. Son tunc-erkən dəmir dövründə müasir Cənubi Qafqaz ərazisinin əsas hissəsini Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti əhatə etmişdir. Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid yaşayış məskənləri, qəbir abidələri, maddi mədəniyyət nümunələri əvvəlki dövrlərin (neolit, xalkolit, ilk və orta tunc dövrü) analoji göstəriciləri ilə müqayisədə kəmiyyət üstünlüyünə malikdir. Bu isə, son tunc dövründə regionun yüksək tempələ inkişaf etdiyini və eyni mədəniyyət, xüsusilə də eyni dini baxışların daşıyıcısı olan əhali tərəfindən daha intensiv məskunlaşdığını göstərir.

Müxtəlif tədqiqatçılar bu mədəniyyəti dövr və regional xüsusiyyətlərə görə bir neçə qrupa və mərhələyə ayırırlar. Olduqca müsbət haldır ki, son dövrdə bu mədəniyyətin mütləq (absolyut) dövrləşməsi üçün radiokarbon analizlər aparılmağa başlanmışdır [3; 4, s.58-59].

Xüsusi qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid tapıntıların böyük hissəsi yaşayış məskənlərindən deyil, qəbir abidələrindən (torpaq qəbirlər, kurqanlar, daş qutular) toplanmışdır. Tapıntıların çox hissəsi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Fondunda, İnstitutun Elmi Ekspozisiya Muzeyində, Azərbaycan Tarixi Muzeyində, habelə, bölgələrdəki yerli diyarşünaslıq muzeylərində saxlanılır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qəbir abidələrindən toplanmış dəfn inventarı çox çe-

şiddidir. Burada keramik məmulatlara, silahların, təsərrüfat alətlərinin, at əslahələrinin əsas hissələrinə, bəzək əşyalarına və s. rast gəlinmişdir.

Bu baxımdan 2013-cü ildə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Tovuz Arxeoloji Ekspedisiyası tərkibində Topdağdağan kurqan nekropolunun 10 sayılı kurqanın sallama qəbirini [2, s.389-390] (tabl. 1, şəkil-1-3), 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskəninin (Tovuz rayonu) 1AI kvadratının 11 sayılı lokusunda tunc dövrünə aid 1 sayılı torpaq qəbiri (tabl. 2, şəkil-1-3) tədqiq edərkən aşkarlanmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid dəfn inventarında metal (tunc) məmulatlar diqqətimizi cəlb etmişdir.

Qeyd edək ki, Topdağdağan kurqan nekropolunda 10 sayılı kurqanın sallama qəbrindəki skeletdən götürülmüş nümunənin Poznan (Polşa) Radio-karbon Laboratoriyasının OxCal proqram təminatı ilə kolibrlənmiş analizinə (Poz-69185) görə, sallama qəbir e.ə. XI-X əsrlərə (e.ə. 1055-899-cu illər) aiddir [9, s.90-91, 94] (tabl. 1, şəkil-4). Göytəpə neolit dövrü məskənində 2015-ci ildə aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 sayılı qəbirdəki skeletdən götürülmüş nümunənin Tokiodakı (Yaponiya) Sürətləndirici Mass-Spektrometrik Analizlər İnstitutunun (Institute of Accelerator Analysis/AMS) radiokarbon laboratoriyasında analizi (IAAA-161182) e.ə. X əsrin ortalarını (e.ə.956-942-ci illər) göstərmişdir (tabl.2, şəkil-4).

Topdağdağan kurqan qrupu, 10 sayılı kurqanın sallama dəfni. 2013-cü ildə tədqiq edilmiş Topdağdağan kurqan qrupundakı 10 sayılı kurqanın sallama qəbirinin dəfn inventarında aşkar edilmiş tunc xəncərin tiyəsinin uzunluğu (ucundan çiyinləri üzərindəki dəstək içliyi və uc artırması da daxil olmaqla) 25 sm idi. Tiyənin çiyinləri 3.54 sm-dir. Çiyinlərdən artırma ucluğadək eni 3.54-1.75 sm olan xəncərin tiyəsinin en kəsiyi romb şəkillidir. Tiyənin çiyinlərinin ortasında dartılmış üçbucaq formasında olan dəstək içliyinin (saplağının) uzunluğu 4 sm-dir. İçliyin başında eni 0.7 sm, tiyəyə birləşən enli yerində eni 2.2 sm, deşiyin diametri isə təqribən 0.3 sm-dir. Tiyənin qalınlığı dəstəkdə 0.59, artırma ucluğun sərhədində 0.39 sm-dir.

Tunc xəncərin çiyinləri üzərində oturan dartılmış ellips formalı qurşağın yuxarisında uzunluğu 3.8 sm, aşağı tərəfində 3.6 sm-dir. Qurşaq ellipsinin aşağı tərəfdə eni 1.9 sm, yuxarı tərəfdə eni 0.88 sm-dir. Qurşağın düzəldildiyi tunc lövhə materialının qalınlığı 0.2-0.1 sm-dir. Qurşaq üzərində bir-birindən 0.6 və 0.8 sm məsafədə diametrləri 0.25 sm olan üç deşik vardır (tabl. 3, şəkil-1).

Tunc xəncərin saxlanmamış üzvü (orqanik) mənşəli dəstək başlığının tunc karkası konusvari formadadır. Şəbəkəli-kəsməli başlığın uzunluğu təqribən 3,89 sm, qapaq formalı dairəvi altının diametri 3.28 sm-dir. Başlığın içində yapışdırıcı məhlulun (bitumun-?) və ağac materialın (?) qalıqları vardır (tabl. 3, şəkil-2,3).

Bu tip xəncərlər Mingəçevirdəki torpaq qəbirlərdə aşkar edilmişdir. Q.Aslanov, R.Vahidov, Q.İone onları öz bölgülərində II qrup xəncərlərə aid etmişlər [8, tabl. XIV, şəkil 4–11].

Sallama dəfndə aşkar edilən iki bıçaq tiyələri öz formasına görə identikdir. Hər iki bıçaq tiyəsinin ucu oval formada olaraq bir tərəfə burulur. Amma, ölçülərinə görə bıçaq tiyələri bir-birindən fərqlənir.

Uzun ölçülü bıçaq tiyəsinin uzunluğu 16.25 sm-dir. Tiyənin qalınlığı təqribən 0.15 (ucunda)-0.4 (dəstəkdə) sm, eni 2-1 sm arasında dəstəkdən uca qədər daralmışdır. Tiyənin dəstək tərəfdəki çiyinlərinin eni 1.9 sm-dir. Tiyənin çiyinlərinin birinin (ucun burulduğu istiqamətdəki tiyənin tərəfi) davamı kimi dartılmış və orta nahiyyəsində daralan üçbucaq formasında olan saplaq (dəstək içliyin) uzunluğu 3.15 sm-dir. Amma 0.2 sm qalınlığa, eni 0.6 sm malik dartılmış üçbucaq formasında olan saplaq (dəstək içliyin) baş tərəfi ucun burulma tərəfinə əks istiqamətə meyillidir (tabl. 3, şəkil-4).

Nisbətən qısa ölçülü bıçaq tiyəsi sallama dəfndəki skeletin sağ ayağının baldır sümüyü yanında tapılmışdır. Saplaq (dəstək içliyi) istisna olmaqla tiyənin ucundan çiyinlərinə qədər uzunluğu 9.8 sm-dir. Tiyənin ucuna yaxın eni 1.24 sm, çiyinlərində eni 1.7 sm-dir. Tiyənin çiyinlərinin birinin (ucun burulduğu istiqamətdəki tiyənin tərəfi) davamı kimi dartılmış və orta nahiyyədə daralan üçbucaq formasında olan saplağın (dəstək içliyin) uzunluğu 2.13 sm-dir. Tiyənin qalınlığı 0.1 (ucunda) 0.3 sm-dir (çiyinlərində). Tiyənin çiyinlərinin birinin (ucun burulduğu istiqamətdəki tiyənin tərəfi) davamı kimi dartılmış və orta nahiyyəsində daralan üçbucaq formasında olan saplağın (dəstək içliyin) uzunluğu 2.24 sm-dir. Saplağın (dəstək içliyin) qalınlığı 0.2 sm-dir. Ucu burulduğu tiyə tərəfinin üzərində çiyinlərdən 2.08 sm, ucdan 2.91 sm və bir-biriləri arasında 4.58 sm olmaqla 0.16 sm diametrli iki dəşik vardır (tabl. 3, şəkil-5).

Analoji xəncər və bıçaq tiyələrini E.A.Rösler və A.A.İvanovski Dağlıq Qarabağ, Şəmkir, Gəncə bölgələrinin kurqan və d. tipli dəfn abidələrində aşkarlamışdır [8,s.75; 10,s.153,157; 11,s.124,132,136].

Sözügedən tunc xəncər və bıçaq tiyələri üzərində istifadəni göstərən xarakterik əlamət və zədələrə rast gəlinməyib.

Topdağdağan kurqan qrupundakı 10 sayılı kurqanın sallama qəbirin dəfn inventarında tapılmış, təsərrüfatda işlədilən biz ucluğu dartılmış dördbucaqlı konusvari formaya malikdir. Ucluğun konus kəsiyində ən enli yeri (0.49 sm) onu uclarına doğru nazikləşən hissələrə ayırır: uc və saplaq (dəstək içliyi). Ucu uzunluğu 6.56 sm, saplağın uzunluğu 1.53 sm-dir. Uc və saplaq ilə birgə biz ucluğunun uzunluğu 8.09 sm-dir (tabl.3, şəkil-6). Ucluq üzərində istifadədən əmələ gələn xarakterik zədə və izlər müşahidə edilməyib. Oxşar biz ucluğunu Mingəçevir ekspedisiyası da qeyd etmişdir [8, s.77].

Topdağdağan kurqan qrupundakı 10 sayılı kurqanın sallama qəbirin dəfn inventarında tuncdan kəmər fraqmentlərinə də rast gəlinmişdir. Uzun və enli tunc lövhə fraqmentləri skeletin baş hissəsinin üzərində aşkar edilmişdir. Məmulat təqribən ortadan бүкүlmüş şəkildə idi. Onun yerdə olan hissəsi ortadan bir qədər əyilmiş qövsvari formada, nisbətən tam şəkildə idi (tabl. 4, şəkil-2, 3). Бүкүлү yarısı isə, əsasən üç fraqment şəkildə əldə edildi (tabl. 4, şəkil-1, 4, 5). Rekonstruksiyada kəmərin uzunluğu ($23.3\text{sm} + 19.3\text{sm} + 17\text{sm} + 8.74\text{ sm} =$) 68.34 sm, eni 5.5 sm, qalınlığı təqribən 0.1 sm-dir (tabl. 4, şəkil-6). Kəmərin hər iki başının ucları oval şəkilli olmaqla, uclarında son həddən 1.18 sm və 1.6 sm məsafədə diametri 0.3 sm olan deşiklər vardır. Həmçinin, kəmərin bel hissəsində iki deşik də qeydə alınıb.

Göytəpə neolit məskəni, son tunc dövrü torpaq qəbiri. 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskənində (Tovuz rayonu) son tunc dövrünə aid sallama qəbirdə tuncdan baş sancağı fraqmenti (tabl.5, şəkil-1) skeletin başının yanında olan qabların arasında tapılmışdır. Güclü korroziyaya uğramış sancağın bir tərəfinin yalnız qalıqları qalmışdır. Fraqmentin uzunluğu 7.39 sm, tunc milin qalınlığı 0.3 sm idi. Fraqmentin mühafizə edilmiş digər tərəfi yastılanmış formaya malikdir. Saç sancağının çəkisi təqribən 2 mq-dır.

Skeletin sol çiyini nahiyyəsində iki sırğa aşkar edilmişdir. Sırğalardan birinin diametri 4.84 sm, onun düzəldiyi tunc məftilin qalınlığı 0.35 sm. İkinci sırğanın diametri 4.7 sm, onun düzəldiyi tunc məftilin qalınlığı 0.38 sm. Hər iki sırğanın çəkisi təqribən 9 q-dır. Sırğalar üzərində korroziya izləri güclü olduğundan ehtimal edilən naxış formasını müşahidə etmək mümkün deyildi (tabl.5, şəkil-2).

Skeletin baş nahiyyəsinin yanındakı sağ əlinin orta barmağında tunc üzük vardı. Üzük korroziyaya uğrayaraq iki hissəyə bölünmüşdür. Üzüyün diametri 2,4 sm, onun hazırlandığı tunc məftilin qalınlığı 0.21 sm idi. Üzüyün çəkisi təqribən 2 mq-dır. Üzük üzərində korroziya izləri güclü olduğundan ehtimal edilən naxış formasını müşahidə etmək mümkün deyildi. Amma aydın idi ki, üzük üzərində qaşın imitasiyası var (tabl.5, şəkil-3).

Öncə bir məsələyə diqqət yetirək. Yalnız dəfn inventarı əsasında əvvəlcə ehtimal etmişdik ki, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 sayılı kurqanın sallama qəbiri kişiyyə, 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskənində aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 sayılı torpaq qəbirdəki skelet qadına aid idi. Belə ki, Topdağdağan 10 sayılı kurqanın sallama qəbrində tuncdan hazırlanmış xəncər, bıçaqlar, biz ucluğu və çaxmaqdaşından ox ucluğu aşkar edildi [2, s.389 – 390].

Göytəpə neolit məskənində 2015-ci ildə aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 sayılı torpaq qəbirin inventarı isə, ilkin ehtimala görə, gender fərqlərini göstərirdi. Burada qətiyyətlə silah və alətlərə rast gəlinmirdi, yalnız ehtimal etdiyimiz kimi qadın bəzək əşyaları, tısbağa çanağı, keramik inventarda isə,

nehərə də təmsil olunmuşdur. Analoji dəfn kompleksi Mingəçevir ekspedisiyası tərəfindən 1947-ci ildə 45, 140 saylı torpaq dəfnlərdə qeyd edilib. Amma Mingəçevir ekspedisiyasının aşkar etdiyi 151 saylı torpaq qəbir, aralarında gender fərqlinin olmasını ehtimal etdiyimiz hər iki qəbir kompleksinin xüsusiyyətlərini daşıyırdı; burada həm silahlar, həm bəzək əşyaları, həm də nehrə var idi [8, s.170,173–174]. Buradan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətində dəfn kompleksi ilə gender fərqlini müəyyən etmək çətinidir. Çünki ölünün cinsindən asılı olmadan eyni əşyalar qəbirlərə qoyulur və eyni dəfn kompleksini təşkil edirdi. Belə ki, silahlar, alətlər, keramik məmulatlar və bəzək əşyaları həm qadın qəbrində, həm kişi qəbrində də ola bilərdi. 2) 151 saylı torpaq qəbirin tədqiqində səhvə yol verilib.

Beləliklə, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin dəfn ənənəsində gender fərqlinin ciddi güdülməsi və ya əksinə, gender-neytral (gender-neutrality) yanaşmanın hakim olması məsələsi açıq qalır. Belə ki, dəfn inventarı ilə skeletlərin cinsi mənsubiyyəti arasında korrelyasiyanın təyin edilməsi üçün ciddi tədqiqatlara, xüsusilə ciddi antropoloji araşdırmalara ehtiyac var.

Bu mədəniyyətin dəfn ənənəsində qəbirə təsərrüfat alətləri də qoyulurdu. Məsələn, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 saylı kurqanın sallama qəbirində biz ucluğu da var idi və orada aşkar edilmiş ucu oval formada olaraq arxa tərəfə qatlanmış bıçaqlar sırf militarist yaraq anlamına aid edilə bilməz. Vaxtilə, İ.Nərimanov bu tip bıçaqların Azərbaycan etnoqrafiyasında qeyd edildiyini, soyulma zamanı heyvan xəzinin və dərisinin zədələnməməsi üçün bu cür quruluşlu bıçaqlardan çobanların və ovçuların istifadə etdiyini göstərmişdir [5, s.91-92]. Beləliklə də, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcılarının inanc sistemində silah kultu ilə yanaşı, əkinçi–malدار və ovçuluq təsərrüfatı alətlərinin də sakral xarakter daşdığını görürük.

Diqqəti tədqiqatımızın başlıca məsələsinə yönəldərək bildirməliyik ki, dəfnlərdə aşkar edilmiş tuncdan olan silahlar, orijinalın təqlidi, yamsılanması təəssüratını yaradır. Belə ki, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 saylı kurqanın sallama qəbirindəki xəncər və bıçaqlar üzərində istifadədən yaranmış iz və zədələr qətiyyən müşahidə edilmir. Çox yaxşı qalmalarına baxmayaraq xəncərin və bıçaqların bərklik səviyyəsi olduqca aşağıdır. Bu isə, silahların təyinatı üzrə işlədilməsi fikrini sual altında qoyur.

Geyimin bir elementi olan tunc kəmərin kövrəkliyi, üzərində istifadə izlərinin və zədələrinin olmaması da belə bir fikirin irəli sürülməsinə əsas verir ki, bu tip kəmərlər (hətta onların parçadan və ya dəridən hazırlanmış kəmərin içliyi olması ehtimal edilsə də) onlar orijinalın oxşarı idi və yalnız dəfn mərasimi üçün hazırlanırdı.

Həmçinin, bəzək əşyalarına diqqət yetirərkən də biz onların orijinalın yamsılama xarakter daşdığını ehtimal edə bilərik. 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskənində aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 saylı torpaq qəbirdən

olan üzükdə həm qaş yerinin, həm qiymətli daşların açıq-aşkar imitasiyası görünməkdədir.

Bu yerdə başqa bir sual da ortaya çıxır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcılarının istifadə etdiyi bəzək əşyaları yalnız tuncdanmı hazırlanıb? Nəzərə alaq ki, tunc hava ilə təmasda tez oksidləşir və əsasən yaşıl rəngə çalan pasla örtülür. Bu cür xüsusiyyətə malik metal qatışığının parlaqlığını saxlamaq üçün onu daim pasdan təmizləmək lazımdır. Tez oksidləşən, yaşıl pasla örtülən, təmizləmə və istifadədən nazilərək tez sıradan çıxan bəzək əşyası həqiqətənmə son tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcıları arasında qiymətli sayılırdı? Nəzərə alsaq ki, qızıldan bəzək əşyalarına Azərbaycan ərazisində daha qədim - xalkolit dövrünə aid qəbir abidələrində rast gəlinib, onda tuncdan düzəldilmiş bəzək əşyalarının Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcılarının toplumunda işlədilməsi şübhəli görünür. Üstəlik, Göytəpədə tunc dövrünə aid sallama qəbirdən tapılan tuncdan düzəldilmiş bəzək əşyaları heç də daim istifadədə olmaları təəssüratını yaratmır.

Beləliklə, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 sayılı kurqanın sallama, Göytəpə neolit məskənində 2015-ci ildə aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 sayılı torpaq qəbirdə aşkar edilmiş tuncdan olan dəfn inventarları –xəncər, bıçaqlar, üzük, sırğalar və ola da bilsin digər məmulatlar (biz ucluğu, saç üçün sancaq) bizə məlum olmayan orijinalların yamsılanması (replikası) idi. Görünür, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin müasir Tovuz bölgəsi ərazisində yaşamış daşıyıcıları öz ölümlərinin qəbirlərinin dövründə istifadə olunan bəzi orijinal silah və bəzək əşyalarının tuncdan həm nəfis, həm də qaba hazırlanmış replikasını (kopyasını) qoyurdular.

Biz bu fikri bütöv Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid edə bilərikmi? Qeyd etdiyimiz abidələrdən tapılmış artefaktların birbaşa genetik analogiyalarına nəinki, Mingəçevir tapıntılarında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi Qarabağ bölgəsinin dağətəyi hissələrində rast gəlinib. Amma, analoji artefaktlar xüsusi tədqiq edildikdən sonra onların orijinal və ya replikativ mahiyyəti barədə qəti fikir demək olar. Biz dəfn inventarındakı əşyaların replika olması barədə fikrimizi yalnız Tovuz bölgəsindəki tapıntılara şamil edə bilərik.

Bu ənənənin nə ilə əlaqəli olması barədə iki əsas versiyanı göstərmək olar. Birinci versiyaya görə, ola bilsin ki, Şimali Azərbaycanın son tunc dövrü əhalisinin inanclarında bir metal kimi tunc sakral yük daşıyırdı.

İrəli sürdüyümüz ikinci, zənnimizcə daha məntiqli versiyaya görə, artıq son tuncda yerli əhali bimetallik (tunc+dəmir) və dəmir silahlardan, alətlərdən, həmçinin, qiymətli metallardan (gümüş, qızıl və d.) düzəldilmiş bəzək əşyalarından istifadə edirdi. Lakin, bu metalların (dəmir və qiymətli metallar) çətin əldə edilməsi səbəbindən, dini inancların tələblərinə uyğun olaraq qəbirə onlardan düzəldilmiş məmulatları qoymurdular. Dini inancların tələblərinə uyğun qəbirə, dəmirdən olan orijinal silahların və alətlərin, qiy-

mətli metallardan olan bəzək əşyalarının yalnız tuncdan düzəldilmiş replikaları, yamsılamaları qoyulurdu. Həmçinin, nəzərə alaq ki, bu cür strategiya regionda təhlükəli və aqressiv mühitin mövcudluğu ilə də izah edilə bilər; tayfalararası müharibələr, sənət sahələrinin, o cümlədən, metallurgiyanın inkişafı üçün lazım olan ticarətin zəifləməsi, məğlub tayfaların qəbirlərinin tələnlənməsi təhlükəsi və s. bu cür “yamsılama ənənəsini” şərtləndirə bilər. Unutmayaq ki, arxeoloqlar və tarixçilər Yaxın Şərqdə, Şərqi Aralıq dənizi regionunda son tunc dövrünü “tunc kollapsı” və ya “tunc dövrünün katastrofu” (“the Late Bronze age collapse”) adlandırırlar. İri miqyaslı ekoloji-təbii dəyişikliklər, ilk növbədə zəlzələlər [6, s.61] və bunun nəticəsi kimi qonşu regionlarda müharibələrin və dağıdıcı miqrasiyaların intensivləşməsi, mədəni mərkəzlərin məhvi kimi proseslər Cənubi Qafqazdan yan keçə bilməzdi [1, s.1862-1863]. Ümumiyyətlə, “son tunc dövrü kollapsında” Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Şimali Azərbaycanın yeri xüsusi tədqiq edilməli mövzudur.

Yalnız e.ə. I minilliyin əvvəlindən etibarən stabilləşmənin başlanması, ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi, metallurgiyanın daha da təkmilləşməsi dəfn inventarında dəmir və qiymətli metallardan olan orijinal məmulatların təmsilini gücləndirdi.

Zənnimizcə, ikinci versiya daha məntiqlidir. Əgər irəli sürdüyümüz ikinci versiya tarixi gerçəkləyə cavab verirsə, onda biz qəbul etməliyik ki, Ön Asiyada, o cümlədən, Cənubi Qafqazda artıq orta tuncun sonunda və bütünlüklə son tuncda strateji məmulat kimi dəmirdən istifadə edilirdi (ilk növbədə silahların hazırlanmasında). Amma o dövrdə dəmir hələ də asan olmayan yollarla əldə edildiyindən ona “qənaət” edilərək, dəfn mərasimi və dəfn ənənəsinə uyğun qəbirə yerləşdirmək üçün dəmir məmulatın tunc yamsılamaları düzəldilirdi. Ona görə də, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətində biz daha çox məhz dəfn üçün istehsal edilmiş, üzərində heç bir istifadə izi və zədəsi olmayan, gerçəkdə istifadəsi mübahisəli olan tuncdan düzəldilmiş replikalara rast gəlirik. Biz bunu əsasən Tovuz bölgəsində tapılmış artefaktlar əsasında deyə bilərik.

Meteorit mənbəli dəmir məmulatı qalıqlarına hələ e.ə. V minilliyə aid Təpə-Sialkda rast gəlinib, bu metaldan Şumerdə və Qədim Misirdə e.ə. IV minillikdə istifadə edilirdi (tabl.6). Bu mövzu barədə geniş ədəbiyyat vardır. Amma meteorit, nikelli metalın işlədilməsi məsələsi indiyədək mübahisəli olaraq qalır [7, s.408, 417, 418, 421].

Belə bir məntiqi sual ortaya çıxır ki, niyə dəmirdən olan orijinal silahlara rast gəlinmir və ya az rast gəlinir? Görünür, dəmir məmulatlar strateji material kimi dəyərləndirilərək sıradan çıxdıqda, yalnız və yalnız yenidən əridilərək, yeni məmulat üçün işlədilirdi. Dəmirə bu cür münasibət yalnız erkən dəmir dövrünədək davam etdi.

Eynilə bu nəticə, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid dəfn inventarında rast gəlinən, tuncdan düzəldilmiş, öz dövründə gerçək istifadəsi şübhə doğuran bəzək əşyalarına da aid edilə bilər.

Göründüyü kimi bu ənənəyə rəasional izah vermək mümkündür. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid müxtəlif tipli qəbir abidələrində aşkar edilmiş dəfn inventarındakı qabların bəziləri də, məişət istifadəsi üçün nəzərdə tutulmamışdır. Söhbət, naxışları əmələ gətirən cizmaları ağ pasta ilə doldurulmuş qara cilalı və nazik divarlı nəfis qablardan gedir. Onda, biz bu ənənədə rəasional başlanğıcla yanaşı sakral mahiyyətin də mövcudluğunu qəbul etməliyik.

Ədəbiyyat:

1. Drake Brandon L. The influence of climatic change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages // *Journal of Archaeological Science* vol.39 (6), June 2012, pp. 1862–1870.
2. Quliyev F.E., Qasimov P.P., Hüseynov F.R., Brileva O., Səlimbəyov Ş.A., Ələkbərov V.Ə. Topdağdağan nekropolu. Tovuz rayonu Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar– 2013-2014, Bakı: - “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2015, s. 384 – 393.
3. Müseyibli N., Ağayev G., Aşurov S., Aliyev I., Hüseynov M., Nəcəfov Ş., Guliyev F. Tovuzchai Necropolis Report: On Excavations of Tovuzchai Necropolis at kilometre point 378 of Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasus pipelines Right of Way. Bakı, 2008, pp. 82 – 85.
4. Nəcəfov Ş. Zəyəmçay nekropolu qəbirlərinin xronologiyası. Azərbaycan arxeologiyası, cild 11, say 1-2, 2008, s.55 – 64.
5. Nərimanov İ. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1958, 143 s.
6. Nur Amos, Cline Eric H. Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean // *Journal of Archaeological Science* vol.27 (1), January 2000, pp. 43–63.
7. Photos E. The Question of Meteoritic versus Smelted Nickel-Rich Iron: Archaeological Evidence and Experimental Results, *World Archaeology*, vol. 20, No. 3, Archaeometallurgy (February 1989), Published by: Taylor & Francis, Ltd, 1989, pp. 403-421.
8. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы), Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 189 с.
9. Гасымов П.П. Кольцевой вал из материкового суглинки: об одном элементе конструкции в курганах поздней бронзы Евразии / «Кадырбаевские чтения-2016». Материалы V Международной научной конференции (6-7 октября 2016 года), – Актобе: ИП Жанадилова С. Т., 2016, s. 89 – 95.

10. Пассек Т., Латынин Б. Очерк доистории Северного Азербайджана // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 3, Баку, 1926, с. 112 – 157.
11. Извлечение изъ отчета Э.А.Реслера о раскопкахъ, произведенныхъ имъ въ Елизаветпольской губерніи // Отчетъ Императорской Археологической Коммисіи за 1897 годъ, СПб.: Типографія Главнаго Управленія Удѣловъ, 1900, с. 150–160.

Summary

The burial items -replicas of funerary tradition of the Khojaly-Gadabay culture (On the basis of the Late Bronze Age of Tovuz region)

Parviz Gasimov

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and Ethnography

Having a wide spreading area in the territory of Northern Azerbaijan, Khojaly-Gadabay culture has a quantitative advantage in comparison with other archaeological cultures during Bronze Age in terms of monuments and artifacts. From at the beginning of XIX century to present day, most of the information about Khojaly-Gadabay culture has been obtained from various types of funerary monuments. Analyzes of the burial items of funeral monuments of the culture discovered in the Tovuz region of the Republic of Azerbaijan in recent years, especially bronze products give rise to the assumption that these items were replicas (imitations), not suitable for use. Apparently, among the population of Khojaly-Ge-debey culture, there was a tradition of organizing funeral implements from replicas and this tradition had a rational and irrational motivation.

Key words: Khojaly-Gadabay archaeological culture, Late Bronze Age of Southern Caucasus, burial items-replicas.

Резюме

**Погребальные предметы-реплики в погребальной традиции
Ходжалы-Гедабекской культуры
(по археологическим находкам поздней бронзы Товузского региона)**

Парвиз Гасымов

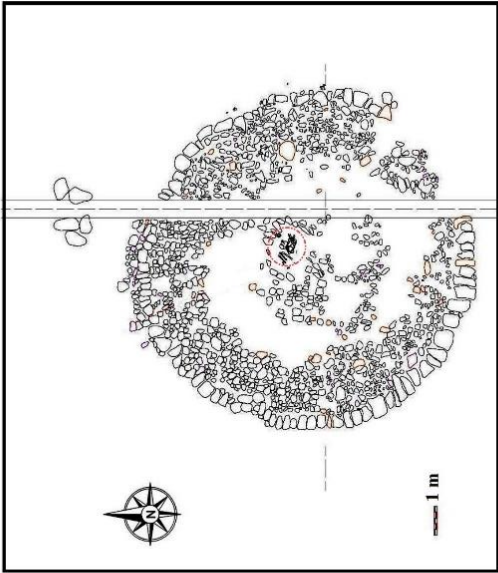
Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и
этнографии

Ходжалы-Гедабекская культура поздней бронзы на территории Северного Азербайджана имеет также количественный перевес по сравнению с другими археологическими культурами всех периодов бронзовой эпохи в плане памятников и артефактов. Начиная с XIX в. по сей день большая часть информации о Ходжалы-Гедабекской культуре получена от разных типов погребальных памятников. Анализы предметов погребального инвентаря захоронений данной культуры, обнаруженных в последние годы в Товузском районе Республики Азербайджан, особенно, бронзовых изделий, дают повод для предположения, что эти предметы являлись не пригодными для использования в быту репликами (имитациями). Видимо, среди населения Ходжалы-Гедабекской культуры существовала традиция организации погребального инвентаря из реплик и эта традиция имела рациональную и иррациональную мотивацию.

Ключевые слова: Ходжалы-Гедабекская археологическая культура, поздняя бронза Южного Кавказа, погребальные предметы-реплики.

Tablo 1

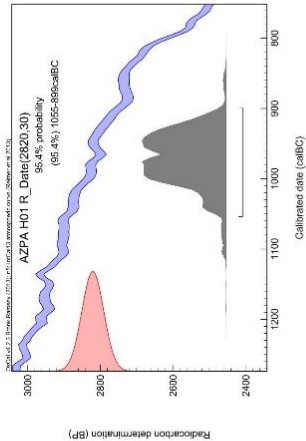
Şəkil -1

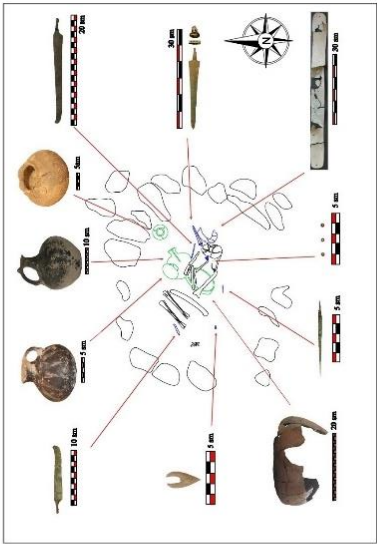
Şəkil -2

Şəkil -4

Şəkil - 3

Tablo 2

Şəkil -2

Şəkil -1

Şəkil - 3

Radiocarbon dates for Parviz				
Sample no.	Laboratory ID	BP	δ13C	IntCal13 (2SD)
Burial No. 1	IAAA-161182	2,872 ± 24 BP	-17.95 ± 0.36 ‰	1122calBC - 974calBC (93.4%)
Burial No. 2	IAAA-161183	2,833 ± 25 BP	-17.11 ± 0.39 ‰	956calBC - 942calBC (2.0%)
				1056calBC - 911calBC (95.1%)

Şəkil -4

Tablo 3

ŞƏKİL - 1

ŞƏKİL-2

ŞƏKİL-3

ŞƏKİL - 4

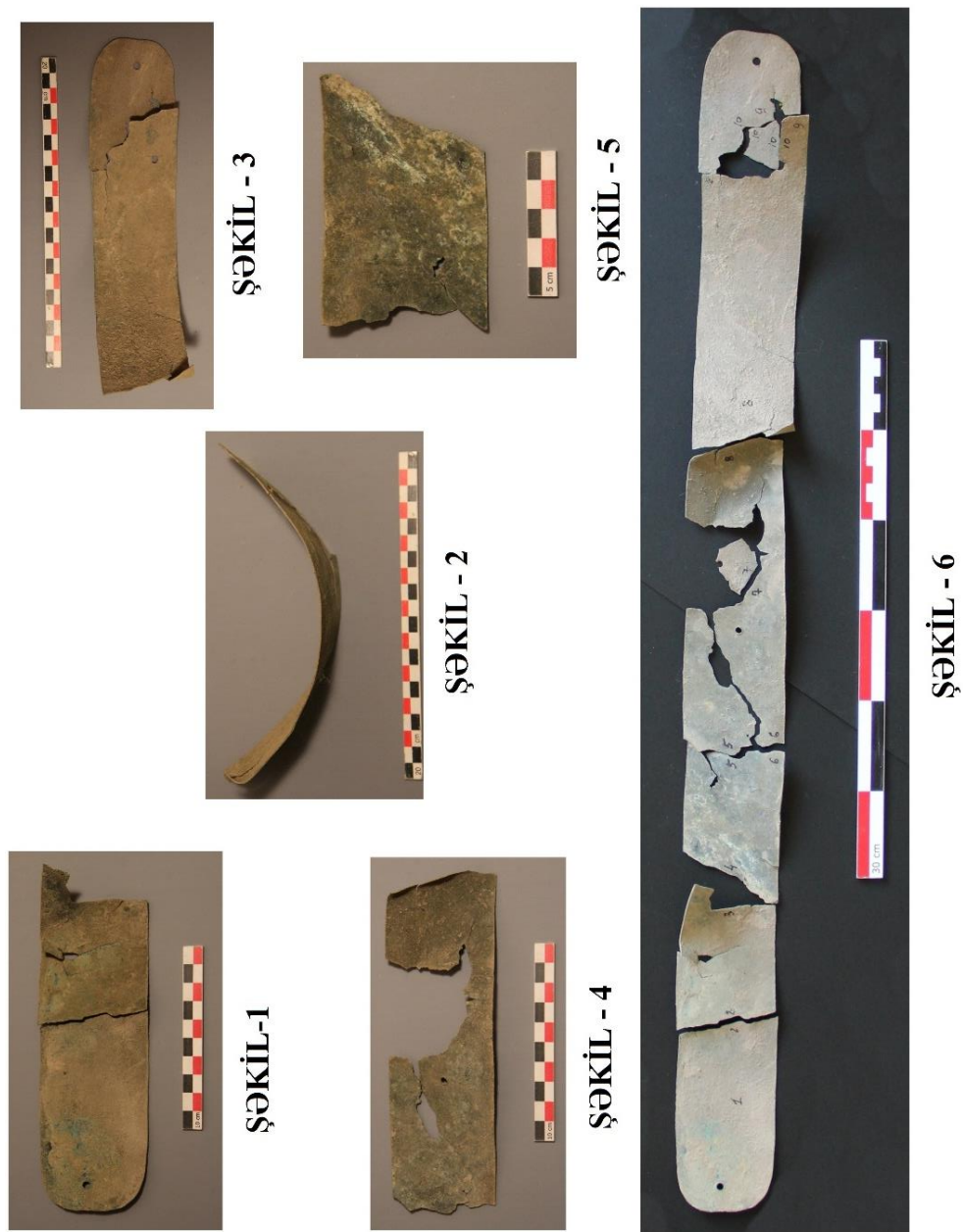

ŞƏKİL - 5

ŞƏKİL - 6

Tablo 4

Tablo 5

Şəkil -1

Şəkil -2

Şəkil -3

408 E. Photos

TABLE - 6
E.Photos'un tərtib etdiyi tablo (1989)

<i>Type/Site</i>	<i>Date (BC)</i>	<i>%age Ni</i>	<i>Method of analysis</i>	<i>Reference</i>
Bead Tepe Sialk, Iran	4600–4100	Widmanstätten structure	?	Waldbaum (1980:70)
Bead El Gerzeh, Egypt	3500–3100	7.5%	chemical	Desch (1928:440)
Tool fragment Uruk-Warka, Iraq	3100–2800	?	?	Waldbaum (1980:70)
Tool fragment Ur, Iraq	3000–2000	10.9%	?	Desch (1928:440)
Amulet Deir-el Bahari, Egypt	2133–1991	10.0%	chemical	Desch (1936:310)
Pin Alaca Huyuk, Turkey	2400–2200	3.44% NiO, 72.2% Fe ₂ O ₃	chemical	Coghlan (1956:33)
Plaque Alaca Huyuk, Turkey	2400–2200	3.06% NiO, 76.3% Fe ₂ O ₃	chemical	"
Macehead Troy, Turkey	2400–2200	a. 2.44% NiO, 72.94% Fe ₂ O ₃ , 1.12% CuO b. 3.91% NiO, 62.02% Fe ₂ O ₃ , 1.82% CuO	chemical	Götze (1902:423)
Axe-head Ugarit, Syria	1450–1350	3.25%, 84.95% Fe, 0.19% S, 0.39% P, 0.41% C, 10.8% Fe oxides	chemical	Brun (1939:110)
Dagger blade Tomb of Tutankhamen, Thebes, Egypt	1340	?	?	Bjorkman (1973:124)
Headrest Tomb of Tutankhamen	1340	?	?	"
16 iron implements Tomb of Tutankhamen	1340	?	?	"

Azərbaycanda tunc dövrü hərbi işinin öyrənilməsinin tarixşünaslığı

Orxan Zamanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və
Xəzər Universiteti

Azərbaycanın tarixi ərazisi ən qədim zamanlardan hərbi işinin inkişafı mərkəzlərindən biri olmuşdur və burada əldə edilmiş təcrübə uzun illər boyu bölgənin və dünyanın hərbi tarixinə dəyərli töhfələr kimi yazılmışdır. Bu təcrübə davamlı olaraq qonşu xalqlar tərəfindən, hətta Azərbaycan sərhədlərindən uzaqlarda da maraqla izlənmişdir (28, 4).

Azərbaycanda Tunc dövründə hərbi işinin öyrənilməsi məsələsi iki başlıca mövqedən araşdırılması məqsədə uyğundur. Birincisi, ümumilikdə Azərbaycanda hərbi işinin öyrənilməsi məsələsidir. Bu məsələ müasir dövrdə xüsusilə aktuallaşmışdır və bununla bağlı artıq ciddi nəşrlər ortaya çıxmışdır (13, 1-5). İkincisi, Azərbaycanda Tunc dövrünün tədqiqi və araşdırılması problemidir ki, bu məsələ artıq iki əsrlik tarixə malikdir (12; 23; 24; 58; 54; 7; 4; 8, 16-77, 183-225).

Ən yeni tarixşünaslıqda Azərbaycanın müxtəlif dövr hərbi-siyasi tarixinin bir çox məsələləri 2007-2008-ci illərdə çap olunmuş çoxcildli “Azərbaycan tarixi” əsərində, H.B. Abdullayev, İ.Q. Əliyev, F.M. Əliyev, Ə.Ə. Əlizadə, S.B. Aşurbəyli, Z.M. Bünyadov, İ.M. Dyakonov, M.A. İsmayılov, S.Y. Qaşqay, V.M. Leviatov, Y.M. Mahmudov, V.F. Minorski, Y.A. Paxomov, İ.P. Petruşevski, V.Z. Piriye, A.A. Rəhmani, Ə.S. Sumbatzadə, K.V. Trever, M.H. Şərifli, O.Ə. Əfəndiyev, T.M. Mustafazadə, T.M. Məmmədova və b. əsərlərində araşdırılır. Türk xalqlarının hərbi tarixi məsələləri Azərbaycan tarixçiləri R.A. Hüseynov, Y.R. Cəfərov, Ə.Ələkbərov, Rusiya tarixçiləri M.İ. Artamanov, L.N. Qumilyov, Türkiyə alimləri B. Ögəl, R. Özdək, F. Sümər, Macar tarixçisi G. Vamberi və b. əsərlərində göstərilir (14, 10; 5, 109-175).

Azərbaycanda hərbi-tarixi xarakterli ayrı-ayrı məqalələr XX əsrin əvvəllərindən çap olunur. Lakin xüsusi hərbi tarixşünaslıq burada XX əsrin 60-cı illərində yaranıb. H.M. İbrahimbəyli, S.D. İbrahimov, M.H. Abbasov, Q.Ə. Mədətov, P.E. Zeynalovun tədqiqatları Azərbaycanın hərbi tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinin araşdırılmasının əsasını qoydu. P.Q. Darabadi, Ş.Ə. Nəzirli, M.S. Süleymanov, N.A. Əliyev, S.H. Məmmədov, T.Q. Qasimov, S.Ə. Əhmədov, N.Ş. Əmirbəyova, İ.M. Məmmədova, D.H. Cəfərova, E.K. Məmmədova, Y.Ş. Ağayev və başqalarının tədqiqatları Azərbaycanın orta

əsr, yeni və ən yeni, XXI əsrin əvvəllərinin hərbi tarixi problemlərinə həsr olunub (14, 10).

Azərbaycanın istər qədim, istərsə də orta əsr və yeni dövr hərbi keçmişini barədə diqqətə dəyər məlumatlar türk və müsəlman xalqlarının tarixinə həsr olunmuş müvafiq əsərlərdə də öz əksini tapır (39, 36-37, 2; 11; 25; 30; 68; 76, 16-51). Azərbaycanın qədim cəmiyyətlərinin hərbi işi və döyüş sənəti haqqında daha əsaslı dəlillər əldə etmək baxımından Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Sibir xalqlarının, eləcə də Yaxın və Orta Şərq xalqları haqqında aparılmış tədqiqatlara nəzər salınması vacibdir (1; 6; 21; 34; 41; 44; 45; 46; 53; 55; 59; 60; 72; 78; 20; 3; 31; 9; 26; 52, 146-150, 194-196).

Hər bir elmin meydana gəlməsi və inkişafının tarixi-məntiqi təhlili ilə birgə, onun bütövlükdə predmetə daxil olan bu və ya digər problemlərin elmi-metrik xarakteristikasına böyük əhəmiyyət verilir. Elmi-metrik xarakteristika elmin institutlaşması, informasiya axını, sitat çəkmə indeksi (citation index) və s. kimi məsələləri əhatə edir. Bu məsələlərin hər hansı bir elmdə irəli sürülməsi və öyrənilməsi onların özləri haqqında elmi anlayışın zəruriliyini tələb edir. Ona görə də elmi-metrik xarakteristikanın ümumi və ayrı-ayrı məsələlərinin nəzəri və praktik tətbiqinə dair tədqiqatlar aparılmışdır (27, 264). Azərbaycanda hərbi işinin öyrənilməsinin tarixşünaslığının əsasını hərbi sənəd və materiallar təşkil edir. Hərbi sənəd və materiallar hərbi elminə daxil olan bilik sahələrinin öyrənilməsinin başlıca qaynağını təşkil edir. Onların tədqiqi ayrı-ayrı hərbi bilik sahələrinin mənbəşünaslığının təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Bunların içərisində hərbi tarixin mənbəşünaslığı xüsusi qeyd oluna bilər. (27, 301-304; 42). Hərbi sənəd və materiallar geniş anlayışdır. Burada qanunvericilik aktları və nizamnamələr, hökumət və hərbi təsisatların materialları, müharibələr və silahlı qüvvələr haqqında materiallar, müharibə ilə əlaqədar diplomatik sənədlər və başqaları daxildir. Həmçinin səfərbərlik, qoşunun yığılması, sayı, təchizatı, hərbi itgilər və b. Ayrıca qeyd olunmaqla yanaşı, baş qərargahın həyata keçirdiyi hərbi-statistik təsvirlər, hərbi memuarlar, müharibə və sülh haqqında baxışlar qeyd olunan mənbələr nəzərdən qaçırılmamalıdır (27, 301; 28, 6-33; 67). Lakin bütün sadalananlar yazılı mənbələrin varlığını şərtləndirdiyi üçün Azərbaycanın hərbi işinin erkən çağlarında durumun necə olduğunu digər mənbələrə müraciət etməklə öyrənmək olar. Bu baxımdan folklor və şifahi xalq yaradıcılığı əhəmiyyətli mövqeyə malik olsa da, ciddi tədqiqatlar ancaq “Koroğlu” və “Kitabi-Dədəm Qorqud” qəhrəmanlıq eposları üzərində aparılmışdır (37; 15; 22; 17; 18; 51).

“Kitabi-Dədəm Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının və onun hərbi keçmişinin bədii şəkildə ifadə olunmuş güzgüsüdür. Lakin “KDQ” hərbi işi və döyüş sənəti ilə bağlı əsaslı mənbə kimi ən qədim dövrləri işıqlandırmaqda başlıca mənbə kimi çıxış edə bilmir. Buna baxmayaraq onun milli savaş

tariximizin araşdırılmasında, xüsusilə də, islamaqədərki mərhələnin tədqiqində müstəsnalığı və aktuallığı danılmazdır (37; 15). Bəzi istisnalarla “KDQ” dastanında dövrün hərbi gerçəklik və baxışlarının əks olunduğunu qəbul etmək olar (27, 302, 22; 17; 18; 35, 23).

Digər mənbələr barədə danışmaq üçün müasir tədqiqatlara müraciət etmək gərəkdir. Belə tədqiqatlar tunc dövrünün hərbi işinin, döyüş sənətinin və savaşı tarixini öyrənmək baxımından son illər xeyli aktuallaşan antropologiya və arxeologiya ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də, Azərbaycanda Tunc dövründə hərbi işinin öyrənilməsinin tarixşünaslığı ilə əlaqədar araşdırmaların əsasını məhz maddi dəlillərə əsaslanan və müasir elmin nailiyyətləri, texnologiyası və metodologiyasından faydalanan müxtəlif fənnlərin qovşağında fəaliyyət göstərən elmlər vasitəsilə həyata keçirmək lazımdır (69; 56).

Hər bir müharibə özü-özlüyündə miqyaslı və kütləvi cinayət hadisəsidir (fəaliyyətidir). Sırasıyla kriminalistik təhqiqat və araşdırma qısa vaxt kəsiyində məhdud cinayətin araşdırılması ilə məşğul olur. Tarix boyu baş vermiş çoxsaylı basqınlar, münafişələr və müharibələrin araşdırılması və tədqiqi qı zamanda elmi-metodoloji yanaşma tələb edir.

Bu günki dəyişən dünyada hal-hazırda ən aktual və həlli tapılmayan məsələlərdən biri də, dövlətlərin hərbiləşməsi (militarizasiyası) və hərbişiləşməsidir (demilitarizasiya). Müasir dövrdə silahlanmanın tərəfdarları ilə silahsızlaşdırma mübarizləri (pasifistlər) arasındakı ziddiyyətlər xüsusi aktuallıq qazanmışdır. Çünki, keçmiş illərdən və əsrlərdən fərqli olaraq müasir silahlar artıq insanlığın, təbiətin və planetin varlığına təhlükə yaratmaq iqtidarındadır. Bu vəziyyət elm və texnologiyanın inkişafı ilə daha da, kəskinləşərək ilbəlil qlobal təhlükə həddinə çatır. Belə bir durumda nüvə silahına malik dövlətlərin və ya kimyəvi-baktereoloji silahlara malik hər hansı bir qüvvənin müharibə törətməsi bəşəriyyət üçün onun bütün tarixi boyu və hətta iki dünya müharibəsi zamanı verdiyi itgilərdən və dağıntılardan qat-qat çox məhəvə yol açacağı acı gerçəkliyini ortaya çıxarır. Bəs insanlıq öz tarixi inkişafı ərzində müharibə və savaşıardan yan keçərək indiki inkişafa çatdı bilərdimi? Ümumiyyətlə hərbi işin ortaya çıxması hansı zərurətə və səbəblərə bağlı oldu ki, müasir çağda bəşər sivilizasiyası əldə etdiyi silahlarla Yer planetini dəfələrlə dağıtmaq gücünə sahib oldu. Buna gətirib çıxaran amillər sırasında ilk yeri bizim sivilizasiyanın onurğa sütunu və əsas yaradıcısı olan iqtisadiyyat tutur. Azərbaycan da daxil olmaqla istehsalədici iqtisadiyyatın Yeni daşı dövründə Yaxın və Orta Şərqdə yaranması iqtisadi mənafələri gerçəkləşdirmək uğrunda və daha uğurlu həyat şərtləri naminə siyasi maraqların və bu maraqları təmin edəcək bir vasitənin – savaşıin ortaya çıxmasına zəmin yaratdı. Bunun davamı olaraq əsrlər boyu insan müxtəlif silahlar yaratmışdır. Müvafiq təzyiqə davam gətirməsi üçün silahlar möhkəm və dayanıqlı olmalı idilər. Nəticədə, insanlığın yaratdığı maddi mədəniyyət nümu-

nələri sırasında silahlar həmişə öz uzun ömürlülüüyü ilə seçilmişdir. Bu səbəbdən arxeoloji tapıntılar arasında silahlar ilk yerləri tutaraq qədim yazıya qədərki cəmiyyətlərin həyatını və məişətini işıqlandırmaqda önəmli rola malikdirlər.

Ən qədim və erkən silah nümunələri ovda və məişətdə istifadə edilən silahlar və alətlər olmuşdur. İnsanların başqa canlıya qarşı tətbiq etdikləri və işlətdikləri ilk silah özünü müdafiə xarakteri daşıyan ibtidai sındırıcı, kəsici və dəlici ağac, sümük və daş alətlər olmuşdur ki, bu da vəhşi və xüsusilə də, yırtıcı heyvanlardan qorunmaq üçün istehsal olunmuş və istifadə edilmişdir (61). Lakin, bu hələ hərbi işinin və döyüş sənətinin yaranmasına və varlığına dəlalat etmir. Ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, arxeologiyanın digər mənbələrinin öyrənilməsi tarix və kriminalistika ilə çox az bağlıdır amma, məhz silahlar yaradıldığı dövrün tarixi reallıqlarına uyğun olaraq tətbiq olunurdu. İstənilən döyüş meydanı həmin tarixdə bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Müasir elmdə döyüş meydanlarının arxeologiyası (battlefield archaeology) altında məhz tarixi hadisə başa düşülür (19).

Beləliklə, bəşəriyyətin keçmişinin silahlar vasitəsilə öyrənilməsi Qərbi Avropa arxeologiyasında xüsusilə də, Britaniyada “Hərbi Arxeologiya” (Military Archaeology) adlı antropoloji-arxeoloji (Avropa və Amerika ölkələrində arxeologiya tarixin yox antropologiyasının sahəsidir) fənnin ortaya çıxması ilə nəticələndi. Onun tədqiqi sahəsi cəmiyyətin ən qədim zamanlardan müasir dövrə kimi müharibə ilə əlaqədar yaratdığı bütün maddi tapıntıları və qalıqları əhatələyir. Ən ibtidai daş silahlardan və siklopik tikililərdən başlayaraq mərmə və sualtı qayıqlara qədər insanlığın hərbi tarixinin bütün mərhələlərində yaratdığı hücum və müdafiə silahları, müdafiə tikililəri və döyüş texnikası hərbi arxeologiyanın tədqiq obyektidir (73; 62; 63; 64; 38). Lakin maddi mənbələr öz növbəsində aid olduğu dövrün mədəni və ideoloji təsvirini də ifadə etməkdədir. Bəzən arxeoloji qazıntılarda silahların say baxımından az aşkarlanması dövrün tarixi və mifoloji gerçəkliklərinə zidd təsvir yaradır. Məsələn üçün Anadoludakı Het çarlığı demək olar ki, bütün tarixi boyu savaşa olmasına rəğmən arxeoloji qazıntılarda qılınc, nizə və ox ucluğu cüzi miqdardadır. Bu isə tarixi gerçəkliyi, yəni hetlərin Mittaniya, Suriya və Misir ilə müharibələrini şübhə altına salır. Çünki, elmi ağırlıq baxımından maddi dəlillər həmişə yazılı mənbələrdən daha əsaslı və mötəbər hesab edilir. Amma əsl səbəbləri araşdırarkən yeni və tam fərqli bir səhnə ortaya çıxır. Bu qədim cəmiyyətlərin müharibə edib etməməsindən asılı olaraq hərbiləşməsi və ya dini inanclarda silah və savaş tanrısının güclü olması ilə bağlıdır. Cəmiyyətin dini-ideoloji durumu onun məişətinə və mədəni dünyasına bilavasitə təsir göstərirdi. Hərbiləşmə (militarizasiya) meyilləri isə qədim cəmiyyətin və ya ilkin dövlət qurumunun hər an savaşmaq iqtidarında olmasını şərtləndirsə də, tarixi gerçəklikdə müharibənin və ya hərbi səfərin

varlığına dəlalat etmir. Xüsusilə, tarixi Azərbaycan torpaqlarında aşkarlanmış çoxsaylı silah və istehkam qalıqları əcdadlarımızın hansı tarixi-siyasi və mənəvi-dini mühitdə yaşamasını ortaya çıxarır. Azərbaycan ərazisində sürətlə silah işinin və hərbi sənətinin tərəqqisi cəmiyyətdə gedən ciddi dəyişiklikdən xəbər verir. Bu baxımdan Azərbaycan arxeologiyası üçün və ümumilikdə hərbi tariximiz baxımından hərbi arxeologiya və erkən militarizasiya məsələlərini müasir dövrün elmi-texniki nailiyyətləri və öncəki illərin konseptual baxışlarından kənarda yeni milli ideoloji zəmin əsasında işıqlandırmaq zərurəti ortaya çıxmışdır.

Məsələyə konseptual baxımdan yanaşdıqda ənənəvi iki, amma əslində üç konsepsiya çərçivəsində çıxış etmək elmi-metodoloji cəhətdən düzgün olar.

Birincisi, Marksizm nəzəriyyəsidir ki, müharibəni və onunla bağlı hər şeyi ictimai-tarixi gerçəkliyin ancaq sinfi-antoqonist formasiyalara xas hadisəsi kimi izah edir. Sınıf cəmiyyətin meydana gəlməsinə qədər sözün həqiqi mənasında müharibə və savaşı olmayıb. İbtidai icma cəmiyyətində kollektiv mülkiyyət silahlı münaqişələrin baş verməsini təsadüfi hal olmasına səbəb olurdu. Tayfalararası toqquşmalar təbii resurslar və qan intiqamı üstündə baş verirdi. Bu isə başqasının torpağını işğal etmək və ya əmlakını talamaq məqsədi güdən planlaşdırılan savaşıdan tamamilə fərqli bir fenomen idi. Həmçinin ibtidai insanlar ordunun – savaşı əsas hərəkətverici qüvvəsinin nə olduğunu bilmirdilər. Qəbilələr bir-birilə kollektiv olaraq döyüşürdülər. Bunu Marksizm müharibə hesab etmirdi (43; 80).

İkincisi, Marksizmin tam əksinə olan çoxsaylı nəzəriyyələr toplusudur ki, burada müharibənin insanın təbiətində olduğu və instinktiv vərdiş kimi meydana çıxdığı ortaya qoyulur. Yəni gec-tez istənilən insan toplusu hər hansı səbəbdən və ya bəhanə ilə bir-biri ilə savaşıdır. Belə nəzəriyyələr və ona bağlı konseptual baxışlar daha çox sosiologiyada, demografiyada, antropologiyada, psixologiyada və fəlsəfədə təzahür etdiyindən onların üzərində durmağa ehtiyac yoxdur (32, 11; 10; 29; 66, 8-15).

Üçüncü, nəzəri fikir bu tədqiqatın başlama ərəfəsində ən son arxeoloji qazıntıların verdiyi nəticələrə dayanaraq müharibənin, silahlanmanın və hərbiləşmənin əsl səbəbini istehsalədici təsərrüfatda və ya bazar iqtisadiyyatında və ilk sivilizasiyaların yaranması ilə əlaqələndirir:

1. İqtisadiyyatın və sivilizasiyanın yaranması ilə Yeni Daş dövründə (Neolitdə) siyasi mənafehlərin ortaya çıxması baş verir.

2. Siyasi və ideoloji maraqlar iqtisadi qüdrətə (potensiala) və sivilizasiya iddialara (ambitsiyalarına) malik qədim cəmiyyətləri hərbi güc yolu ilə öz istəklərini həyata keçirtməyə rəvac verir.

3. Müharibə və onun bütün əlamətləri insanlığın sivilizasiya qurduqdan sonra mənimsədiyi fenomendir.

4. İlk silahlar qədim əmək alətləri əsasında düzəldilərək sonrakı təkamülün nəticəsi kimi ancaq insanı məhv etmək üçün yaradılmışdır.

5. İqtisadi münasibətlər sistemi dəyişdikcə müharibələrin xarakteri, silahlanmanın növü və hərbiiləşmənin mahiyyətini də dəyişərək indiki vəziyyətə gəlib çıxmışdır.

Müasir ETT çağında innovativ nailiyyətlərin keçmişin öyrənilməsinə tətbiqi qaçılmaz və labüd xarakter almışdır. EHM-ların və riyazi metodların hərbi tarixinin rekonstruksiyasına tətbiqi ilə dəqiq elmlərin mütəxəssislərinin keçmişin araşdırılmasına cəlb olunması əhəmiyyətli olduğu kimi, özünəxas çətinliklər törədir. Lakin, qarşıya çıxan problemləri ayrı-ayrı ixtisas və peşə sahiblərinin birgə fəaliyyəti, qarşılıqlı fikir mübadiləsi və nəhayət adaptiv nəşrlərin çap edilməsi aradan qaldıracaqdır (71, 4-101; 40, 206-231).

Araşdırma müddətində militagenез və militarizasiya ilə bağlı bir sıra müşahidələr və elmi faktların təhlili yeni baxışların formalaşmasına gətirib çıxartdı. İlk növbədə müharibələrin təsnifatı və analogiyaları ilə bağlı fərqli hipotezlər meydana çıxdı. Bir çox hərbi tarixi üzrə tədqiqatçılar müharibələrin ən qədim zamanlardan ta insan yaranandan, antropogenezin başlanğıcından bəri mövcudluğunu müdafiə etsələr də, bəzi faktlar və son araşdırmalar bu fikri qəbul etməyə imkan vermir. İki başlıca məsələ müharibə kimi sistemli, məqsədyönlü və kütləvi hadisə və prosesin tarixöncəsi (prehistory) dövrdə mövcudluğunu şübhə altına salır. Birincisi, əhali və demografik amildir ki, onu nəzərə almadan istənilən tarixi-hərbi və digər araşdırma əsassız olacaqdır (36, 19-66; 77, 13-43; 56; 57,48-68). İkincisi, təbii və bioloji amillərdir ki, onların diqqətdən yayınması öz növbəsində istənilən dövrün paleopsixoloji, etno-psixoloji, antropoloji, kulturoloji və sair vacib xüsusiyyətlərinin təsir gücünün düzgün qiymətləndirmədən nəticə çıxarmağa və beləliklə də, qüsurlu yekunlaşdırmaya gətirib çıxaracaqdır (21, 24-31; 70, 4). Problemin geniş izahına və şərhinə nəzərdə tutulmuş başlıca tədqiqat işində yer veriləcəkdir, amma burada qısaca bəzi vacib məqamları qeyd etmək lazımdır. Ən önəmlisi istənilən müharibə silahlı toqquşmadır. Tarixə nəzər saldıqda ov və turnir fəaliyyəti xaric bütün toqquşmalar müharibəyə öz məqsəd və təşkilatlanması baxımından bənzərsə də, əsl savaştan fərqlənirlər. Azərbaycan dilinin özündə belə bir çox anlayışlar müharibə kəlməsinin ya sinonimi ya da onun tərkib hissəsi roluna malikdir. Məsələn üçün istila, işğal, təcavüz, hərbi yürüş, hücum, vuruş, döyüş və s. Bütün bunlar hərbi sənətinin tərkib hissəsidir, lakin basqın, talan, qarət, qırğın, münaqişə öz məqsədi və xarakterik bir sıra xüsusiyyətləri ilə müharibədən fərqlənirlər. Bu onunla bağlıdır ki, son sadalananlar istər ibtidai, istər müasir cəmiyyətlərdə, həm insanlararası münasibətlərdə, həm də xalqlar və dövlətlərarası münasibətlərdə mütəmadi baş verirlər. Üstəlik onların baş verməsi müharibənin olmasını şərtləndirmir. Bunun tam əksinə döyüş və ya hərbi səfər an-

caq müharibə zamanı baş verir, daha doğrusu müharibənin varlığına dəlalət edir. Qısaca qeyd edilməlidir ki, qarət, talan və qırğın daha çox irimiqyaslı soyğunçuluq və qətləmə hadisəsidir. Bu problem daha çox kriminalistikanın tədqiqat sahəsidir. Lakin basqın və münaqişə isə tam fərqli proseslərdir. Onlar məişət səviyyəsindən beynəlmiləl səviyyəyə qədər bütün dövrlərdə cəmiyyət həyatının tərkib hissəsi kimi mövcud olublar. İlk öncə basqın haqda danışanda qəti söyləmək olar ki, insan övladının ovçuluq və balıqçılıq ilə məşğul olmağa başladığı ən qədim zamanlardan qəbilə və icmanın münasibətlər sistemində onun yeri daim olub. Hər hansı qonşu və düşmən qəbiləyə hədə-qorxu gəlmək, onun varidatına sahib çıxmaq, kəşfiyyat aparmaq, əsirləri geri qaytarmaq və təcrübə toplamaq üçün basqın ən geniş silahlı təcavüz və toqquşma üsulu olub. Məhz ovçuluğun inkişafı ilə qədim insanlar əvvəl heyvan sürüləri üzərinə, sonra həmnöv canlılara basqınlar etməyə başladılar. Basqın qətiyyətlə hücum ilə səhv salınmamalıdır. Hücum döyüş əməliyyatının tərkib hissəsidir və ayrılıqda heç vaxt tətbiq olunmayıb. Beynəlxalq terminologiyada basqın anlayışı reyd kimi başa düşülür. Atın əhilləşməsi və atçılığın yayılması ilə *reyderlik* və ya *basqınçılıq* savaşın tərkib hissəsi kimi tarixi dövrdə öz aktuallığını saxlayırdı. Bir çoxları səhvən basqınçılıq və tayfalararası münaqişələri müharibə sayır və savaşın kökünü Yeni Daş dövründən əvvəlki mərhələdə axtarırlar. Bilavasitə münaqişənin (konfliktin) (75, 315-331) özündən bəhs edəndə həm terminoloji, həm də etimoloji çatışmazlıqlar meydana çıxır. Sosiologiyaya görə münaqişə ictimai ziddiyyətlərin büruzə şəklində olub, müxtəlif cəmiyyət icmalarının maraqlarının toqquşmasıdır (74, 417). Bir qədim yunan ifadəsində deyilir ki, müharibə hər şeyin ölçüsüdür. Son ifadədə münaqişə əslində müharibə ilə eyniləşdirilir. Lakin ibtidai cəmiyyətlərdə miqrasiya və köç edən icmalar bir-biri ilə təsadüfən və ya bilərəkdən üz-üzə gəldikdə yaranan münaqişə qətiyyətlə müharibə sayıla bilməz. Münaqişə icma daxili hal olub qəbilənin və ya tayfanın bölünməsinə səbəb olurdu. Bu bir növ ailə daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və ailənin dağılması halı ilə eyniyyət təşkil edir. Münaqişə cəmiyyətin istənilən üzvləri və ya qrupları arasında baş verə bilər. Tamamilə ayrı məsələdir ki, tayfalararası sərhəd və ya ticarət anlaşılmazlığı münaqişəyə çevrilir və sonra müharibəyə gətirib çıxarır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, ibtidai insanların yaşadığı dövrdə münaqişələr iri miqyaslı hərbi əməliyyatlara çevrilə bilməzdi. Buna o vaxtkı bəşəriyyətin nə insan ehtiyatları, nə iqtisadi resursları, nə də intellektual imkanları yol verərdi. Basqınlar və münaqişələr müharibələrin yaranmasına və inkişafına qədərki, dünyanın ayrılmaz gerçəkliyi idi və insan aqressiyasının, zorakılığının və iddialarının silahlı təcəssüm şəklində idi. Beləliklə, insanlığın ən qədim dövrlərdən müasir çağə kimi olan tarixində silahlı toqquşmaların təqribən üç növünü fərqləndirmək mümkündür. Bunlar aşağıdakı ardıcılıqda konkret verilmişdir:

Zorakılıq və güc ilə müşayət olunan toqquşmalar A) Əlbəyaxa döyüşlər B) Silahlı toqquşmalar.

A) Əlbəyaxa döyüşlər – iki və daha çox fərdin qeyri təlim və məşq xarakterli münasibətlərini müəyyənləşdirmə formasıdır. Bu zaman heç bir silahdan istifadə edilmir.

B) Silahlı toqquşmalar çoxlu miqdarda fərdin cəlb edildiyi, mütəşəkkil həyata keçirilən məqsədyönlü zorakılıq fəaliyyətidir. Bura basqınlar, münəqişələr, savaqlar və onlar ilə bağı elementlər – soyğun, talan, qarət, silahlı təcavüz, silahlı müdaxilə, qırğın, soyqırım, hücum, döyüş, vuruş, hərbi yürüşlər, səfərlər, ekspedisiyalar, kampaniyalar və əməliyyatlar daxildir.

Bu sırada savaqlar xüsusi yerə malikdir. Müharibələri dövrü təsnifatına və inkişafına görə üç yerə bölmək daha düzgün olar:

1. İbtidai (erkən, ilk və ya qədim) savaqlar.
2. Əsl (klassik və ya həqiqi) savaqlar.
3. Texnogen (kosmik və ya robotlaşmış) savaqlar.

Tarix boyu ən yaxşı öyrənilmiş və əldə xeyli mənbə olan müharibələr məhz əsl savaqlardır (47; 48; 49; 50). Onlar e.ə. XIII yüzillikdən başlamış eramızın XX yüzilliyinə kimi davam etmişdir (79; 33). Müasir müharibələr öz texnologiyə və global xarakterindən dünya üçün ölçüyə gəlməz bir fəlakətdir. Belə olduqda, yeni formalaşan tədqiqat sahələri istər-istəməz müharibə probleminə toxunur (16; 65).

Tunc dövründə hərbi işinin öyrənilməsi məsələsi sivilizasiyanın Yeni Daş dövründə təşəkkülə problemindən sonra bəlkə də, ikinci elmi aktual məsələdir. Çünki, istər dünya, istərsə də Azərbaycanın keçmiş, bu günü və gələcəyi baxımından silahlı qarşıdurmaların mənşəyinin müəyyən edilməsi, yaratdığımız mədəniyyətlər və cəmiyyətlərin mənşəyinin ortaya çıxarılmasından az əhəmiyyətli deyildir. Bu kimi tələyüklü məsələlərin həlli global çağırışlar və gələcək perspektivlərin düzgün və hərtərəfli dəyərləndirilməsi üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Ancient armies of the Middle East. Editor Windrow M. Oxford, Osprey, 1999, 51 p.
2. Arab Archery. An Arabic manuscript of about A.D. 1500 “Book on the Excellence of the Bow and Arrow” and the Description thereof. Translated by N. A. Faris and R. P. Elmer Princeton, New Jersey, PUP, 1945, 187 p.
3. Armies of the Ancient Near East 3000 BC to 539 BC. Organization, tactics, dress and equipment. Nigel Stillman and Nigel Tallis. Worthing, Sussex. Flexiprint Ltd, A WRGP, 1984, 208 p.
4. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları (son tunc – ilk dəmir dövrü). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1982, 66 s.

5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, I cild (Ən qədimdən – b.e. III əsri), Bakı, Elm, 2007, 520 s.
6. Bronze Age Warfare. Osgood R. and Monks S. with Toms J. Sutton, SPL, 2000, 161 p.
7. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı, Elm, 2000, 187 s.
8. Cəfərzadə İ.M. Məqalələr toplusu. Bakı, “YEK” 2012, 622 s.
9. Chrissanthos, Stefan G. Warfare in the ancient world: from the Bronze Age to the fall of Rome. Westport, Praeger, 2008, 215 p.
10. Cultural norms, war and the environment/Edited Arthur H. Westing. Oxford, OUP, SIPRI, 1988, 177 p.
11. Donuk, A. Eski Türk devletlerinde idari ve askeri ünvan ve terimler. İstanbul, TDAV, 1988, 109 y.
12. Əhmədov S.Ə., Cəfərova E.B. Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında). Bakı. Elm, 2005, 156 s.
13. Əliyev N.A. Azərbaycanın hərbi tarixi. 1-ci hissə (Azərbaycanda qədim dövrdə hərbi tarixi hadisələr). Bakı, 2016, 144 s.
14. Əliyev N.A. Azərbaycanın hərbi tarixi. Proqram. Bakı, 2016, 54 s.
15. Firudin Ağasioğlu. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. (Doqquz Bitik); III Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı, Ağrıdağ nəşriyyatı, 2014, 512 s.
16. Həşimov Davud. Hərbi politologiyanın problemləri. Bakı, Azərnəşr, 2003, 144 s.
17. Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.
18. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
19. Laffin John. Digging up the Diggers’ War. Singapore, Fong and Sons Press, 1993, 106 p.
20. McIntosh, Jane R. Ancient Mesopotamia: new perspectives. Santa Barbara, ABC-CLIO, 2005, 395 p.
21. Nomads, tribes, and the state in the Ancient Near East. Cross-disciplinary perspectives. Edited by J. Szuchman. Chicago, CUP, 2009, 288 p.
22. Qəhrəmanlıq dastanı. Çobanov M.N. və Çobanlı M.M. Bakı, Təhsil, 2000, 112 c.
23. Quliyev F.E. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı, Elm, 2008, 300 s.
24. Rəhimova M.N. Azərbaycanın qədim metallurgiyasında sürmə. Bakı, XUN, 2011, 228 s.
25. Saracen Archery. An English version and exposition of a Mameluke work on archery A.D. 1368. London, The Holland Press, 1970, 137 p.

26. Studies on War in the Ancient Near East. Collected Essays on Military History. Edited by Jordi Vidal. Münster, Ugarit-Verlag, Herstellung: Hubert & Co, Göttingen. 2010, 206 p.
27. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: Öyrənilmə tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı, Elm, 2004, 974 s.
28. Süleymanov M.S. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər hərbi tarixi. Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 416 s.
29. Tooby J. and Cosmides L. The Evolution of War and its Cognitive Foundations. Ann Arbor, Michigan, 1988, 14 p.
30. Ə.Əsgər və M.Qıpçaq. Türk savaş sənəti. Bakı, Yazıçı, 1996, 176 s.
31. Van de Mieroop, Marc. A History of the Ancient Near East ca.3000-323 BC. Second edition. Padstow, Cornwall. Blackwell Publishing Ltd, 2007, 341 p.
32. Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. Edited by Otto T., Thrane H. and Vandkilde H. Aarhus, AUP, 2006, 529 p.
33. Williamson Murray and Peter R. Mansoor. Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. NY, CUP, 2012, 321 p.
34. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Dərslik. Bakı, Bakı Uni.Nəş., 1992, 496 s.
35. Zamanov O.A. Müharibə, onun mənşəyi və öyrənilməsi (tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq). //Azərbaycan Arxeologiyası, cild 20, N1, 2017, s. 17-40
36. Авербух М.С. Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Опыт историко-демографического исследования. Москва, Наука, 1970, 214 с.
37. Агаев Ю.Ш., Ахмедов С.А. Военное искусство тюрков в огузском эпосе «Китаби Деде Горгуд». Баку, OL ММС, 2014, 137 s.
38. Алиев Т.Р. Циклопические сооружение на территории Азербайджана. Баку, 1993, 145 с.
39. Николле Давид, Мак Брайд Ангус. Армии мусульманского Востока в VII-XI вв. Пер. с. англ. Н.А. Феногенова. Москва, АСТ, Астрель, 2003, 60 с.
40. Археология. В начале. Фаган Б., ДеКорс К./пер.с англ. Н.Ю.Струкова. Москва, ТЕХНОСФЕРА, 2007, 592 с.
41. Бергман С. Месопотамия/пер.с англ. А.А. Помогайло. Москва, Вече, 2007, 416 с.
42. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва, Изд. АН СССР, 1957, 452 с.
43. Большая Советская Энциклопедия. В 30 томах. Гл.ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. Москва:, «Советская Энциклопедия», 1971. Т.5. Вешин-Газли. 1971, 640 с.
44. Военное дело древнего населения Северной Азии. /Отв.редакторы В.Е. Медведев и Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1987, 222 с.

45. Военное дело древнего населения юга Сибири и Дальнего Востока./Отв.редакторы В.Е. Медведев и Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1993, 233 с.
46. Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии/Отв.ред. Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1981, 198 с.
47. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. первая 3500 год до Р. Х. - 1400 год от Р. Х Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997. 937 с.
48. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. вторая 1400 год. - 1800 год. Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997, 894 с.
49. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. третья 1800 год. - 1925 год. Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997, 1016 с.
50. Всемирная история. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1956, 747с.
51. Гасанов З.Г. Киммерийцы и их место в истории Азербайджана: автореферат дисс. канд. ист. наук. Баку, 2008, 48 с.
52. Гасанов З.Г. Социально-культурные ценности скифов: древних ашгузов/ишкузов/гузов. – Астана, ТОО «Prosper Print», 2013, 392 с.
53. Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. В 2 т., т.1. Москва, ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1998, 510 с.
54. Джафарова Д.Г. Оружие племен Карабаха в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку, «Изд. Университет Хазар», 2008, 256 с.
55. Древняя Анатолия. Ред.кол. Б.Б. Пиотровский, В.В. Иванов, В.Г. Ардзинба. Москва, Наука, 1985, 255 с.
56. Законы истории. Математическое моделирование исторических макропроцессов. Демография, экономика, войны. Коротаев А.В., Малков А.С., Халтурина Д.А. Москва, КомКнига/URSS, 2005, 344 с.
57. Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние треводы. Демография, экономика, войны. /Отв. ред. Н. Н. Крадин. Москва, КомКнига, 2007, 256 с.
58. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, Nafta-Press, 2008, 304 с.
59. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.1. Месопотамия. Москва, Наука, 1983, 534 с.
60. История Древнего Востока. Учеб./под ред. В.И. Кузищина. Москва, Высшая школа. 1979, 456 с.
61. История человечества. В 8-и томах. Том 1. Доисторические времена и начало цивилизации. Под ред. З.Я. Де Лаата. Москва,Изд.дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003, 682 с.
62. Керимов В.И. История развития оборонительного зодчества Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.) Баку, Нафта-Пресс, 2007, 302 с.

63. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку, Огуз эли, 1998, 132 с.
64. Керимов В.И. Строительное искусство древнейших племенных союзов и государств на территории Азербайджана., Баку, Нафта-Пресс, 2009, 396 с.
65. Кревельд, М. Ван. Трансформация войны. Пер. с англ. АНО «ИРИ-СЭН». Москва, Альпина Бизнес Букс, 2005, 344 с.
66. Ломазофф А. Всемирная история войн. С древнейших времен до наших дней. Москва, Колибри, 2015, 320 с.
67. Мамедов С.Г. Источники военного права в Азербайджане в XIII-XV вв. Баку, Nafta-Press, 2008, 233 с.
68. Мандзяк А. Воины ислама: Боевые и воинские искусства мусульманских народов/Под общ.ред. А.Е. Тараса. Минск, Книжный Дом, 2008, 416 с.
69. Мартынов А.И. Археология. Учеб. Москва, Изд.Юрайт, 2012, 460 с.
70. Методы археологического исследования: Учеб.пособие. А.И. Мартынов и Я. А. Шер. Москва, Высшая школа, 2002, 240 с.
71. Митюков Н.В. Имитационное моделирование в военной истории. Москва, Изд. ЛКИ, 2007, 280 с.
72. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2008, 752 с.
73. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса./пер.с англ. М.К. Якушиной. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2006, 398 с.
74. Социология. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Учеб./Под ред. В.И. Добренкова. Москва, Гардарики, 2000, 432 с.
75. Социология. Учеб./под ред. В.Н. Лавриненко. Москва, ЮНИТИ-ДАНА, 2000, 407 с.
76. Средневековый Восток: проблемы историографии и источниковедения (Сборник статей памяти Героя Советского Союза академика З.М. Бунятова). Баку, Элм, 2015, 380 с.
77. Урланис Б.Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах XVII-XX вв. (историко-статистическое исследование). Санкт-Петербург, Полигон, 1994, 562 с.
78. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. Новосибирск, Изд-во ИАЭ СО РАН, 1997, 160 с.
79. Эволюция военного искусства: Этапы, тенденции, принципы. В.В.Ларионов, Н.А. Антонов, И.Я. Выродов и др.; Под ред. Ф.Ф.Гайворонского. – Москва, Воениздат, 1987, 246 с.
80. Энгельс, Ф. Избранные военные произведения в 2 томах. Т.1. Москва, Воениздат, 1957, 843 с.

Summary

The historiography of the study warfare the Bronze Age in Azerbaijan

Orkhan Zamanov

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and Ethnography. Khazar University

The article by titled " The historiography of the study warfare the Bronze Age in Azerbaijan" dedicates to the issue of studying the warfare of the prehistory of Azerbaijan. The author of the article emphasizes the importance of a comprehensive study of the problem by using on results from other disciplines. The article describes an overview of the military historiography of Azerbaijan, which has developed over the past two centuries. The main part of the article describes the issues of studying and researching the prehistoric in the Bronze Age. This part briefly analyzes concepts related to militagenes and militarization, as well as details of the forms of conflicts and wars in human history.

This article archivers the provisions in the national historiography associated with the evolution of military art and warfare. The importance of an interdisciplinary approach is mentioned to solving the problem. Without a comprehensive and interdisciplinary approach to solving scientific problems of any scale, it is not possible to achieve full-fledged and practical results.

Key words: Bronze Age, Bronze Age historiography, military history, military historiography, study warfare.

Резюме

Историография изучения военного дела эпохи бронзы в Азербайджане

Орхан Заманов

Национальная академия наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии. Университет Хазар.

Статья «Историография изучения военного дела эпохи бронзы в Азербайджане» посвящена проблеме исследования военного дела древних общностей Азербайджана. Автор статьи делает акцент на важность всестороннего изучения проблемы, привлекая результаты из других дисциплин. В статье даётся общий обзор военной историографии Азербайджана, которая сложилась на протяжении последних двух столетий. Главное внимание уделено проблеме изучения и исследования военного дела древних общностей в брон-

зовом веке, коротко анализируются концепции, связанные с милитагенезом и милитаризацией, а также детализируются формы конфликтов и войн в истории человечества.

Данная статья отражает положения в отечественной историографии, связанные с эволюцией военного искусства и военного дела. Подчёркивается важность междисциплинарного подхода к решению проблемы, так как без всестороннего и междисциплинарного подхода к решению научной проблемы любого масштаба невозможно достичь полноценных и практических результатов.

Ключевые слова: Бронзовый век, историография бронзового периода, военная история, военная историография, изучение военного дела.

Tunc dövrünün hakimiyyət rəmzi silahlarında tariximizin izləri

Allahverdi Əlimirzəyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Tarix İnstitutu

E.ə. III-II minilliklərdə Yaxın Şərqi qüdrətli hökmdarları hərbi güclərini və siyasi iradələrini nümayiş etdirmək məqsədi ilə öz silahlarını vacib atribut kimi zəbt etdikləri, başqa sözlə hakimiyyətlərinin tanındığı kənar şəhər və ölkələrin baş məbədinə və ya inzibati mərkəzində saxlayırdılar. Adətən belə silahların üzərində sahibinin adı, titulu, nadir hallarda, hətta itfaf edildiyi tanrı və ya tanrıların adları da yazılırdı. E.ə. XV əsrə qədər dəstəyi ağacdan, başlığı isə daşdan olan toppuzlar hakimiyyəti simvolizə edirdilər. Belə silahın elmə məlum ən qədim nümunəsi hazırda Luvr muzeyində sərgilənir [2, figs. 112, 328]. Şumerin Kiş şəhərinin (indiki İraqda Təll-Uheymir qəsəbəsi) hökmdarı Mesilimə (e.ə. XXVI əsrin ortaları) məxsus olan bu toppuz başlığını E.ə. Sarzəkin rəhbərliyi ilə fransız arxeoloqları XIX əsrin 70-ci illərində İraqın Telloh qəsəbəsindən (qədim Şumer şəhər-dövləti Laqaş) aşkara çıxarmışdır. Toppuzun üzərində iki aslanın təsviri və “Mesilim, Kişin hökmdarı” ifadəsi yazılıb. Mesilim Laqaş və Umma şəhərləri arasında baş vermiş sərhəd münaqişəsinin həllində qarant kimi çıxış etmiş və şəxsi silahını xeyrinə qərar çıxartdığı Laqaş şəhərində, tanrı Ninqirsunun məbədinə qoymuşdur. Sonralar hakimiyyəti simvolizə edən silahların istifadəsi ənənə halını almış və onun müxtəlif nümunələri digər yerlərdə də aşkara çıxarılmışdır. Məsələn, tariximizin qədim dövrü ilə bağlı buna bənzər 3 toppuz başlığı hazırda dünya muzeylərində sərgilənir. Onlardan ən qədimi 1881-ci ildə aysorlu arxeoloq Hörmüz Rəssamın rəhbərliyi ilə İraqın Abu-Habba qəsəbəsində (qədim Şumer şəhəri Sippar) aparılan qazıntılarda tapılıb və hazırda Britaniya muzeyində saxlanılır. Onun sahibi Lasirab özünü “Kutium ölkəsinin və dünyanın dörd tərəfinin qüdrətli hökmdarı” adlandırır (şəkil №1).

Şəkil №1

Toppuzun üzərində akkad dilində mixi işarələrlə yazılmış ithaf xarakterli fragментар məndə deyilir: “Qüdrətli Lasirab, Kutiumun hökmdarı ...[bu toppuzu] ithaf etdi. Kim bu yazını pozsa və [əvəzinə] öz adını yazsa, qoy Kutiumun tanrısı, tanrı İştər və tanrı Sin onun özünü və nəslini məhv etsin...” [4, pp. 294-295].

Şumer hökmdar siyahılarından məlum olub ki, Lasirab təqribən e.ə. 2137-2135-ci illərdə Urmiya gölü hövzəsində yaşayan kuti (və ya quti) tayfalarının başçısı kimi Şumer şəhərlərini hakimiyyəti altında saxlayıb [1, c. 125-126]. O, Avan şəhərini zəbt etməsi şərafinə indiki Dərbəndi-Belula kəndində (İraqın İranla sərhəddi yaxınlığındakı Şeyxxan vadisində) qaya üzərinə barelyefini və mixi yazılı kitabəsini həkk etdirmişdir [2, fig. 47].

Tariximizlə bağlı tuncdan düzəldilmiş iki ədəd toppuz başlığı 1970-ci illərdə Robert Daysonun rəhbərliyi ilə Pensilvaniya Universitetinin arxeoloqlarının Həsənli kəndində (Urmiya gölünün cənub sahili yaxınlığında) qazıntılarında tapılıb. Üzərindəki mətnlər hər ikisinin də Simaşki ölkəsinin hökmdarı Tan-Ruhuraterə (e.ə. 1945-1925-ci illər) məxsus olduğunu göstərir [3, p. 123, şəkil №2].

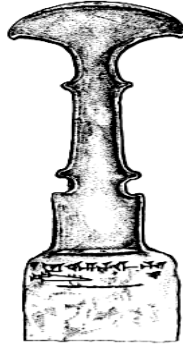
Şəkil №2

Elamlıların e.ə. XXI əsrin ortalarında yaratdıqları Simaşki dövləti konfederativ quruluşlu olmaqla kutilərin və lullubilərin torpaqlarını da əhatə edirdi. Təqribən 150 il mövcud olmuş bu dövləti şumerlilər “Su adamlarının ölkəsi” adlandırırdılar. Simaşki ölkəsinin sayca səkkizinci hökmdarı Tan-Ruhurater Eşnunna şəhər-dövlətinin (indiki İraqın Diyala rayonunda Təll-Əsmər qəsəbəsi) başçısı, bəşər tarixində ikinci qədim qanunlar külliyyatının banisi Bilalamanın kürəkəni olmuşdur.

E.ə. II minilliyin ortalarında Ön Asiyanın qabaqcıl mərkəzlərində metallurgiya və metalışləmə sənət sahələri geniş vüsət alır və tuncdan düzəldilmiş qılınclar əsas hakimiyyət atributuna çevrilir. Elam hökmdarı Humbanumenaya (e.ə. XIII əsr) məxsus belə tunc qılınclardan biri Həmədandan aşkar olunub və hazırda Nyu-Yorkda, Metropoliten Sənət muzeyində saxlanır [5, fig. 6].

75 sm uzunluğunda başqa bir tunc qılınc naməlum şəraitdə Marağadan tapılmışdır və hazırda Təbrizdəki Azərbaycan tarixi muzeyində sərgilənir.

nir. Qılıncın dəstəyində “Simbar-Şipak, dünyanın hökmdarı” sözləri yazılıb [6; şəkil №3].

Şəkil №3

Mənşəcə kaşşulu (=kaspili) olan Simbar-Şipak Babilistan torpaqlarında “II Sahil səltənəti” adı ilə tanınan yeni sülalənin təməlini qoymuş və 17 il (e.ə. 1025-1008-ci illər) hökmranlıq etmişdir. Onun qılıncının Marağadan tapılması təqribən 130 il sonra tərtib olunmuş Aşşur salnaməsi ilə təsdiq olunur. Belə ki, e.ə. 881-ci ildə lullubilərin Zamua ölkəsinə (Urmiya gölündən cənubda) hərbi yürüş edən Aşşur hökmdarı II Aşşurnazirapalın salnaməsində vaxtı ilə Simbar-Şipakın Atlila şəhərini viran qoyduğundan xəbər verilir; şəhər II Aşşurnazirapalın əmri ilə bərpa olunduqdan sonra “Dur-Aşşur” (“Tanrı Aşşurun qalası”) adlandırılmışdır. Kaşşuların (kaspilərin) Urmiya gölü hövzəsində izləri digər arxeoloji və yazılı məlumatlarla da təsdiqlənir. Belə ki, Həsənliyə üzərində Babilistanın kaşşulu hökmdarı Kadaşman-Enlilin (e.ə. XIII əsr) ismi yazılmış daş su qabı tapılmışdır. Bundan əlavə, Urmiya gölü hövzəsindəki dövlətlərə başçılıq edənlər kaşşulara məxsus *yanzu* (və ya *anzu*) hökmdar titulu daşıyırdılar; bu titul Manna hökmdarı İranzunun ismində də nəzərə çarpır.

Beləliklə, haqqında bəhs etdiyimiz silahlar erkən vaxtlardan Azərbaycanın cənubunun Ön Asiyada baş verən hərbi-siyasi proseslərə qoşulduğundan, zaman-zaman müxtəlif hökmdarların siyasi təsir zonasına düşdüyündən xəbər verir.

Ədəbiyyat:

- 1.Алимирзоев А. Борьба царей Кутиума за власть (К новой интерпретации старых источников) // *Azərbaycan Arxeologiyası*, 2011, № 1-2, с.119-128.
- 2.Contenau G. Manuel d'archéologie Orientale depuis les Origins Jusqu'à l'époque d'Alexandre. Tom I, Paris, Auguste Picard, 1927, 545 p.
- 3.Dyson R. The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay // *Expedition*, 1989, Vol. 31, № 1-2, pp.107-127.
- 4.Gelb I., Kienast B. Die Altakkadischen Königsinschriften der Dritten Jahrtausends v. Chr. Stuttgart, Freiburger Altorientalische Studien, 1990, 321 s.

5. Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1968, 375 p.
6. Radner K., Kroll S. Ein Bronzedolch des Simbar-Šipak von Babylon (1025-1008). Überlegungen zu Waffenweihungen im Vordenen Orient // Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. Berlin, 2006, Band 96, ss.212-221.

Summary

The traces of our history in the attributes – the power of Bronze Age

Allahverdi Alimirzayev

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of History

Since the XXVI century BC. a new tradition is being built in Mesopotamia, that the kings left their weapons in the conquered cities; it symbolized the recognition there of their power. Previously, such a weapon was a mace with a stone top. The oldest example of such a mace with a dedication text belonged to the king of the Sumerian city-state Kish Mesilim. It was discovered by the French archaeologist E. de Sarzek during the excavation of the settlement of Tello (ancient Lagash). A similar mace of the Lasirab king of Gutians was discovered in 1881 by Hormuzd Rassam during the excavations of the settlement of Abu-Habba (ancient Sippar). In the 1970s, archaeologists from the University of Pennsylvania, led by Robert Dyson, discovered from Hassanlu (on the southern shore of Urmia lake) the two maces of the eighth governor of the country Simashki Tan-Ruhurater (1945-1925 BC). From the middle of the II millennium BC in connection with the development of metallurgy, the bronze sword becomes the symbol of power. One such sword, which belonged to the Elamian king Humbanumen (13th century BC) was found from Hamadan. The bronze sword of the Kassite king of Babylonia Simbar-Shipak (1025-1008 BC) was discovered from Maragha and is now kept in the Tabriz Museum. These finds testify to the entry of the Urmia region into the zone of military and political influence of the mighty rulers of the East.

Key words: ancient weapons, attributes of power, stone maceheads, weapons of bronze.

Резюме

Следы нашей истории в атрибутах-оружиях эпохи бронзы

Аллахверди Алимирзоев

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт Истории

С XXVI в. до н.э. в Двуречье намечается сложение новой традиции, при которой цари оставили свои оружия в покоренных городах: это символизировало признание там их власти. Раньше таким оружием являлась булава с каменным навершием. Самый древний образец такой булавы с посвятельным текстом принадлежал царю шумерского города-государства Киш Месилиму. Она была найдена французским археологом Э. де Сарзеком при раскопках поселения Телло (древний Лагаш). Схожая булава кутийского царя Ласираба была обнаружена в 1881 г. Хормуздом Рассамом при раскопках поселения Абу-Хабба (древний Сиппар). В 70-х годах минувшего века археологи из Пенсильванского университета под руководством Роберта Дайсона обнаружили из Хасанлу (на южном берегу Урмийского озера) две булавы восьмого правителя страны Симашки Тан-Рухуратера (1945-1925 гг. до н.э.). С середины II тыс. до н.э. в связи с развитием металлургии символом могущества и власти становится бронзовый меч. Один такой меч, принадлежавший эламскому царю Хумбанумену (XIII в. до н.э.) был найден из Хамадана. Бронзовый меч касситского царя Вавилонии Симбар-Шипака (1025-1008 гг. до н.э.) был обнаружен из Мараги и ныне хранится в Тебризском музее. Эти находки свидетельствуют о вхождении Приурмийского региона в зону военно-политического влияния могучих правителей Передней Азии.

Ключевые слова: древнее оружие, символы власти, каменные булавы, бронзовые мечи.

Gilançay vadisi abidələrində daş örtüklərin meydana gəlməsi və inkişafı tarixindən

Bəhlul İbrahimli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Tarix İnstitutu

Əcəmi Əbubəkr oğlunun (XII əsr) əsasını qoyduğu Naxçıvan memarlıq məktəbi bişmiş kərpicdən inşa olunmuş və zəngin həndəsi ornamentli “memarlıq köynəyi geydirilmiş” qülləvari türbələri ilə dünyada məşhurdur. Bu abidələrin yaradılması yüksək həndəsi və riyazi biliklərin olmasını tələb edirdi. Kamil bir ustanın yetişməsi üçün on illərlə vaxt tələb olunurdu. Bərdə, Marağa və digər orta əsr Azərbaycan şəhərlərində Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus türbələrin varlığı Əcəmi məktəbinin bu vəzifənin öhdəsindən ləyaqətlə gəldiyini göstərir.

Maraqlıdır ki, orta əsrlərin sonuna qədər Naxçıvanda daş tikililər kəmiyyətcə çox üstünlük təşkil etmişdir. Ona görə də, Naxçıvan memarlarının daş memarlığı sahəsindəki nailiyyətlərini də öyrənmək və yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Bu baxımdan ilk tunc dövründən orta əsrlərə qədər keçən uzun zaman çərçivəsində memarlığın mühüm elementlərindən biri olan daş örtüklərin inkişaf tarixinə qısa nəzər salmaq Naxçıvan memarlarının indiyə qədər az məlum olan istedadını üzə çıxarmağa imkan verir.

Plovdağ arxeoloji abidələr kompleksi, Xaraba Gilan antik və orta əsrlər şəhər yeri və ətrafındakı abidələr təkcə memarlıq məsələlərinin deyil, Azərbaycan arxeologiyasının bir sıra problemlərinin həlli üçün də mühüm bazadır.

Xaraba Gilan şəhər yeri və ətrafındakı abidələrdə keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində iki yaşayış yerindən, üç nekropoldan, bir məbədin, bir kult təyinatlı tikilinin və bir təsərrüfat təyinatlı tikilinin qalıqlarından ibarət tunc dövrünün bütün mərhələlərini əhatə edən Plovdağ arxeoloji kompleksi, son tunc - erkən dəmir dövrünə aid Xalıkeşan nekropolu (e.ə. XII-X əsrlər), Mərdan gölü nekropolu (e.ə. X-VIII əsrlər), erkən dəmir dövrünə aid (e.ə. XII – VI əsrin ortaları) Sumbatan dizə şəhər yeri, Muncuqlu təpə nekropolu (e.ə. VIII-VI əsrlər), antik və orta əsrlərə aid Xaraba Gilan şəhər yeri (e. ə. IV-III əsrlərdən monqolların hücumuna-dək), erkən orta əsrlərə aid Dəlmə qalası (I-X əsrlər), XIV-XVII əsrin əvvəllərinə aid Aza şəhər yeri və XV-XVI əsrlərə aid Bal dərəsi nekropolu aşkar edilib öyrənilmişdir.

Bu abidələrin hər biri ayrı-ayrı dövrləri əhatə edir və xronoloji cəhətdən bir-birini tamamlayır. Uzun illər aparılmış tədqiqatların nəticələri bölgədə ya-

şayan qədim tayfaların altı min illik tarixini, mədəniyyətini və təsərrüfat həyatının bütün sahələrini xronoloji ardıcılıqla araşdırmağa imkan verir (1, s. 62-68).

Maraqlıdır ki, tənəzzül dövrlərində memarlığın, ümumilikdə maddi mədəniyyətin inkişafı ləngisə də amma, zaman keçdikcə dirçəliş, yenidən canlanma baş vermiş, qədim ənənələr yaddan çıxmamış, daha təkmil şəkildə davam etdirilmişdir. Təkamül memarlıqda daha aydın nəzərə çarpır. İstər tikililərin plan quruluşunda, istərsə tikinti texnikasında, istərsə də tikinti materiallarının və bərkidici maddələrin çeşidində zamanla baş verən keyfiyyət dəyişikliyi xüsusilə təqdirə layiqdir. Manna və Midiya dövrlərinin siklopik qalaları, orta əsrlərin möhtəşəm qala divarları, Əcəmi məktəbinin orta əsr türbələri, tağlı körpülər, saraylar və karvansaralar Azərbaycan memarlarının dünya mədəniyyətinə verdiyi ən layiqli töhfələrdəndir. Bu memarlıq inciləri birdən birə yaranmamış, min illərin ənənəsi üzərində qurulan uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Memarlıq ənənələri içərisində yuxarıda adı çəkilən abidələrin daş tikililərində, xüsusən memarlıqda mürəkkəb və çətin quruluş (konstruksiya) sayılan daş örtüklərdə baş verən təkamül diqqəti cəlb edir.

Öncədən onu qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın quru iqlim zonasına daxil olması, burada meşə zolaqlarının çox azlığı və eyni zamanda burada torpağın təkinin, dağların müxtəlif cinsli və formalı daş təbəqələrindən ibarət olması səbəblərindən bölgə tarixinin müxtəlif dövrlərində daş tikililər həmişə üstünlük təşkil etmişdir. Bu tikinti materialının, xüsusən son geoloji dövrdə dağların əmələ gəldiyi zaman, vulkan lavaları (axıntıları) nəticəsində yaranmış plitə daşların zənginliyi bölgədə daş memarlığının ən qədim zamanlardan müasir dövrə qədər üstünlük təşkil etməsini şərtləndirmişdir. Hələ, eneolit dövründən başlayaraq yarımqazma evlərin alt hissəsi, tunc dövrü evləri və qəbirləri bu daşlarla inşa olunurdu.

Ən qədim və ən sadə daş örtük eneolit dövründə təsərrüfat quyularının ağzını örtən daş plitələr hesab olunmalıdır. Daha mürəkkəb quruluşlu daş örtüklərə erkən tunc dövrünün qəbir abidələrində rast gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim qəbirlərin mürəkkəb quruluşa və zəngin avadanlığa malik olmasının obyektiv səbəbləri vardır. Məlumdur ki, tunc dövründə “axirət dünyası”na inanan, ölümü real qəbul etməyən, onu “əbədi yuxu”, qəbri isə “gor evi” adlandıran insanlar qəbirləri evlərə uyğun hazırlayırlar, “o dünyada” istifadə etmək üçün ölünün yanına geyim, bəzək və ərzaq qoyurdular. Qədim qəbirlərə, onların həcminə, quruluşuna, bu qəbirlərdə rast gəldiyimiz hər bir əşyaya, onların qəbirdə yerinə və vəziyyətinə, miqdarına və keyfiyyətinə, aid olduğu dövr haqqında zəngin məlumat verən informasiya bazası kimi baxmalıyıq. Bu baxımdan qəbirlər bizə qədim insanların təkcə dini-ideoloji baxışları deyil, onların təsərrüfat həyatı, məişəti, istehsal sahələri

və iqtisadi-mədəni əlaqələri haqqında da zəngin məlumat verir. Bir sözlə, qədim qəbirləri o dövrün real həyatının imitasiyası hesab etmək olar.

Plovdağ qəbirlərində rast gəlinən “qurbangahlar” qədim evlərin ərzaq anbarlarını xatırladır. Ərzağın qorunması isə qədimdə ən mühüm problem olmuşdur. Daş tikililər bu sarıdan ən etibarlı vasitə sayıla bilərdi. Ola bilsin, məhz bu səbəbdən təkcə daş qutu qəbirlərin deyil, torpaq qəbirlərin də “qurbangahı” daşdan tikilirdi.

Naxçıvan ərazisində ilk mürəkkəb konstruksiyalı daş örtüyə malik “qurbangaha” I Plovdağ nekropolunun 8 saylı qəbrində rast gəlinmişdir. Qurbangah dördbucaqlı planda işlənmişdir, bir cərgə sal daş içəridən divarlara dayanmış şəkildə azca maili qoyulmuşdur. Maili qoyulmuş daşların kənarı qurbangahın divarından 8-10 sm aşağıdadır. Qurbangahın içərisinə gil qablar qoyulduqdan sonra maili qoyulmuş daşların üstü sal daşlarla örtülmüşdür. Beləliklə, qurbangaha qoyulmuş ərzaq etibarlı şəkildə mühafizə olunmuş olur.

8 saylı qəbrin qurbangahında rast gəldiyimiz quruluş (konstruksuya) çox güman ki, tunc dövrü evlərində də mövcud olmuşdur. Hələlik, faktiki material olmadığından bu haqda yalnız ehtimal irəli sürmək olar. Qədim naxçıvanlılar qovurma qazanlarının, qış üçün tədarük olunmuş digər ərzaqların saxlanması belə quruluşlu tikililərdən evlərin içərisində və ya təsərrüfat təyinatlı otaqlarda (“qış evi”) istifadə edə bilərdilər. Belə quruluşlu tikilinin üstünlüyü ondan ibarət idi ki, burada ərzağı sərin yerdə, daim eyni temperaturda saxlamaq mümkün idi və belə miniatür anbarlara gəmiricilərin daxil olması mümkün deyildi.

1986-cı ildə I Plovdağ yaşayış yerində aşkar edilən diametri 40 sm, dərinliyi 50 sm olan taxıl quyusunun da ağzı daş plitə ilə örtülmüşdür. Taxıl quyusunun içərisindən 6 kq-a yaxın darı unu aşkar olunmuşdur.

İkinci minilliyin ikinci yarısında memarlıq artıq öz bəsit formasından çıxmış və dövrünə görə kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bu inkişafda qədim sivilizasiya mərkəzləri ilə daimi sıx əlaqələr, müdafiə tikililərinin yaranmasını şərtləndirən təcavüzkar dövlətlərin yaranması az rol oynamırdı. Bu dövrdə Cənubi Qafqazın ən möhtəşəm siklopik tikililəri məhz Naxçıvan ərazisində yaranmışdır. Son tunc dövrünün şəhərləri üç qat siklopik divarlarla əhatə olunurdu ki, zaman keçdikcə bu ənənə Manna və Midiya dövlətləri ərazisində geniş yayılmışdır.

Sumbatan dizə şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar göstərdi ki, qala divarının iç tərəfindəki taxçaların hamısının üstü sal daşlarla örtülüb. Qala divarının yuxarı hissəsi dövrümüzə qədər saxlanmasa da çox ehtimal ki, mazgalların üstü də sal daşlarla örtülü olmuşdur.

Son tunc - ilk dəmir dövrünün daş qutu və plitə qəbirlərinin üstü də bir qayda olaraq daş plitələrlə örtülürdü. Qeyd edək ki, Gilançay vadisi abidələrində indiyədək üstü tirlərlə örtülü bir qəbir kamerası da aşkar edilməmişdir. Bunun obyektiv səbəbləri vardır ki, o haqda yuxarıda bəhs etmişdik.

Daş örtüklərdən Muncuqlu təpə (e.ə. VIII-VI əsrlər) sərdabələrində geniş istifadə olunmuşdur. Burada həm sərdabələrin, həm qurbangahların, həm də çoxdəfnli qəbirlərin giriş yollarının (dromoslarının) üstü sal daşlarla örtülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəbir kameralarının üstünün sal daşlarla örtülməsi ənənəsi tunc dövründən indiyədək davam edir. Bu sırada orta əsr türbələrində sərdabələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Gilançay vadisi abidələrində memarlığın ən yüksək pilləsi Xaraba Gilan şəhər yeri abidələri, xüsusən də memorial türbələrdir (2, s. 121-122; 3, s.45-48).

Mürəkkəb quruluşlu daş örtüklərin ən unikal nümunələrinə də məhz Xaraba Gilan şəhər yeri türbələrinin sərdabələrində rast gəlinir. Bu baxımdan 2 sayılı və 4 sayılı (Şəkil 2) türbələrin sərdabələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Türbələrin yerləşdiyi dağın cənub tərəfindən başqa hər tərəfi sıldırım qayalıqdır. Cənub tərəfi nisbətən yamacdır və bu maili yamacda Naxçıvan hakimlərinin sülalə qəbiristanlığı yerləşir. Dağın yüksək tərəfi yalnız türbələrdən ibarətdir. Qəbiristanlığın möhtəşəmliyini təsəvvür etmək üçün burada Möminə Xatın türbəsinin analoqu olan üç türbənin xarabalıqlarına baxmaq kifayətdir.

1 sayılı türbənin yuxarı hissəsi daxili və xarici tərəfdən səkkizbucaqlı, sərdabə hissəsi isə daxildən səkkizbucaqlı, xaricdən dördbucaqlı plandadır. Türbə hissəsində divarın eni 1,5 m, üzlüyün eni 12 sm-dir. Üzlərin eni 4,72-4,78 m-dir. Daxildə qarşı bucaqlar arasındakı məsafə 9 m-dir. Bu türbədə bizi maraqlandıran giriş yolunun memarlıq həllidir.

Türbənin girəcəyi şərq tərəfdəki üzün tam ortasındadır, altı sərdabənin döşəməsindən 15 sm hündürdədir, plitə daşlarla işlənmiş çatma tağla tamamlanmışdır. Sərdabənin qapısının qarşısında uzunluğu 3m, eni 1,4 m, hündürlüyü isə 1,05 m olan dəhlizi - dromosu vardır. Dromosun da üstü tağ şəklində örtülü olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu türbənin inşasında daş və bişmiş kərpiclərdən çox bacarıqla və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmuşdur (4.s. 2-4).

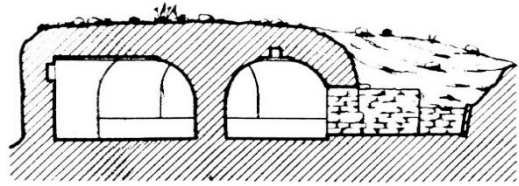
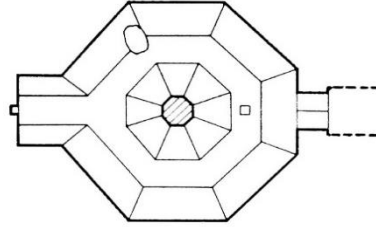
XII əsrin sonları – XIII əsrin əvvəllərinə aid olan (7, s. 50) 2 sayılı türbə əvvəlkindən formasına, planına, tikinti texnikasına görə fərqlənir və bu kubşəkilli türbənin tikintisində daşdan daha çox istifadə olunmuşdur (Şəkil 1). Bu türbənin həm sərdabə, həm də türbə hissəsi kubşəkillidir. Türbənin ziyarətqah hissəsi xaricdən iri həcmli plitə dağ daşları ilə, daxildən isə standart

bişmiş kərpiclərlə (20x20x4,5 sm) işlənmişdir. Türbənin daxildən bişmiş kərpiclərlə işlənməsinin əsas səbəbi interyerin düşünülmüş bədii tərtibatı olmuşdur. Unikal memorial abidə olan bu türbə eyni zamanda funksional məqsəd daşımış, dağıdılana qədər ziyarətgah kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ziyarətgahın qərb divarı hər iki tərəfdən həndəsi ornamentli pannolar və yuxarıda ortada onları tamamlayan, dekorativ bişmiş kərpiclərlə salınmış kufi xətlə yazıdan ibarət portaldan ibarətdir.

2 saylı türbə Naxçıvanda yeganə memorial abidədir ki, xaricdən üç tərəfi (şərqə tərəf baxan portalından başqa) sadə olub interyeri ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Bu türbənin unikal plana malik, plitə daşlarla çox nəfis işlənmiş sərdabəsi vardır (Şəkil 1). Sərdabə xaricdən kubşəkilli olub daxildən səkkizbucaqlı formadadır. Sərdabənin tavanını mərkəzdə yerləşmiş səkkizbucaqlı dayaq sütunu saxlayır. Dayaq sütunu da səkkizbucaqlıdır. Sərdabənin daş örtüyü maraqlı quruluşa malikdir. Həm dayaq sütunu, həm də yan divarlar eyni bucaq altında əyilərək ortada – 0,5 m enində üfüqi şəkildə birləşir. Qeyd edək ki, tavan xüsusi seçilmiş, eyni qalınlıqda daşlarla və əhəngkövrə məhlulu ilə işlənmişdir. Sərdabənin tavanının analoji memarlıq həllinə Yusif Kuseyir oğlunun (XII əsr) sərdabəsində rast gəlinir. 2 saylı sərdabənin də qapısı dağ daşları ilə tağ şəklində örtülmüşdür. Qapının qarşısında 1 saylı sərdabədə olduğu kimi üstü daşlarla örtülü dəhliz vardır. Dəhlizin qapısı bir ədəd sal daşla örtülmüşdür (4, s. 5-7).

Xaraba Gilan şəhər yerində rast gəlinən daş örtüklü tikililər içərisində 4 saylı sərdabənin tavanını və giriş yolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır (Şəkil 2). Sərdabənin hündürlüyü 1,40-1,45 m, uzunluğu 4,3 m, eni şimal divarı yanında 2,18 m, cənub divarı yanında 2,32 m-dir. Özü, uzunluğu 1 m, qalınlığı 50 sm olan çox iri həcmli daşlarla işlənmişdir. Cənub divarının eni 1,5 m, qərb divarının eni 2,6 m-dir. Sərdabənin tavanı qurularkən mürəkkəb texniki üsullardan istifadə olunmuşdur. Tavanın tikilişində xüsusi hazırlanmış romb formalı dağ daşlarından və ortada onları bağlayan bir cərgə trapesiya formalı

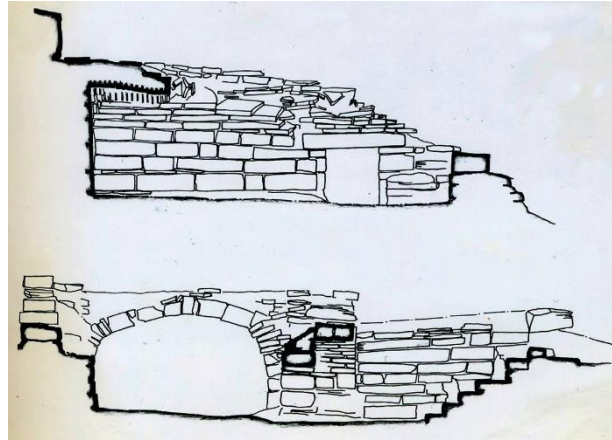

Şəkil 1. Xaraba Gilan şəhər yerində 2 saylı sərdabənin daş örtüyü

daşdan istifadə olunmuşdur. Beləliklə, yarımşferik formalı bir daş örtük – tavan alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip daş örtüklər bişmiş kərpiclə işlənmiş tavanlardan görünüşünə və möhkəmliyinə görə heç də geri qalmır.

Sərdabənin giriş yolunun olduqca maraqlı memarlıq həlli vardır. Qapının üstü içəri tərəfdən bir ədəd sal daşla (123x40x19 sm) örtülmüş, bayır tərəfdən çatma tağla tamamlanmışdır. Qapının qarşısında uzunluğu 2,1 m, eni 0,9 m olan dəhliz – dromos vardır. Dromosun girişində daşla işlənmiş altı pillədən ibarət pilləkən vardır. Dromosun üstü saxlanmasa da sal daşlarla örtüldüyü şübhəsizdir. Sərdabənin şərq divarı qarşısında, pilləkənin başladığı səviyyədə iri həcmli (102x46x12 sm) sal daşlar döşənmiş 16 m² sahə vardır (5, s. 22-24). Ehtimal ki, bu meydança ziyarətə gələnlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sərdabələrdən başqa daş örtüklərin müxtəlif variantlarının daha sıx rast gəlinədiyi yer, Xaraba Gilan şəhər yerinin mərkəzində yerləşmiş yaşayış evləri və iç qalasıdakı (narınqaladakı) tikililərdir. Mərkəzi yaşayış məhəllələrində, xüsusən birinci məhəllədə tikililərin 90 faizi daşdandır. Yaşayış yerlərində bir qayda olaraq qapıların və pəncərələrin üstü daş plitələrlə örtülmüşdür. Daha mürəkkəb daş örtüklərə yaşayış evlərinin, ictimai binaların (daha çox hamamların) damlarında və qaladakı su anbarının üstündə rast gəlinir. İki mərtəbəli yaşayış evlərinin birinci mərtəbələri, bir mərtəbəli evlərin əksəriyyətinin üstü tağlı günbəzlə tamamlanır.

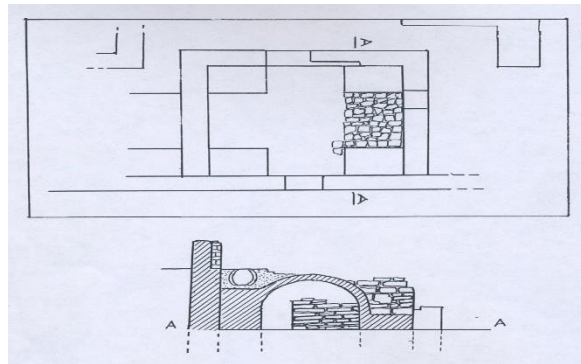
Şəkil 2. Xaraba Gilan şəhər yerində 4 saylı sərdabənin daş örtükləri

Xaraba Gilan orta əsrlər şəhər yerinin I məhəlləsində 2016-cı ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş ikimərtəbəli yaşayış evinin birinci mərtəbəsinin tavanı diqqətə layiqdir (6, s. 130-131). Öncə qeyd edək ki, bu məhəllənin özü əlverişli tikinti materialı olan sal daşlarla zəngindir. Qazıntı sahəsinin müəyyən edildiyi ərazidə yaşayış evlərinin divarlarından sökülmüş plitə daş qalaqları vardır. Təcrübə göstərir ki, bu daş qalaqları olan yerlərdə, yerin altında tikililərin divarları qismən sağlamat qalmışdır. Çökək yerlər isə tavanı çökmüş otaqların içidir. Yuxarıda göstərilən ərazidə 8x15 m (120 m²) sahədə üst qat daşlardan təmizləndikdən sonra divar qalıqları izləndi. Qazıntı divarların konturlarını təmizləməklə davam etdirildi. Şimal-cənub istiqamətində, eni 72-75 sm olan daş divarın qərb tərəfində, 1,3 m dərinlikdə

daş döşənmiş dəhlizin bir hissəsi aşkar olundu. Dəhlizin eni 105 sm-dir, divarı əhənglə süvanmışdır. Suvaq bir neçə qatdır, ev görünür bir neçə dəfə təmir olunmuşdur. Daş döşənmiş dəhlizin şimal tərəfində sal daşlarla qurulmuş pilləkən vardır. Pilləkən evin divarının suvağını da örtmüşdür. Görünür bu pilləkən ev dağıldıqdan sonra ikinci tələsik aparılmış bərpa zamanı işlənmişdir.

Bu hissədə divar daşlarına və suvağın divarın içərisinə tərəf dönməsinə əsasən vaxtilə qapı olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə vəziyyət otağın içərisində də təkrarlanır. Divarın küncünə yaxın divarın suvağı daha yaxşı saxlanmışdır. Uçqun təmizlənərkən əhəng suvağın qalıqları ağac, bişmiş kərpic qırıqları, keramika fraqmentləri aşkar olunur. Bu mədəni təbəqə şəhərin ən son dağıldığı vaxta aiddir və bu təbəqədən XIII əsrə aid mis sikkələr, şirli və fayans qablar aşkar olunur.

Otağın içərisinə tərəf qazıntıını davam etdirdik və burada evin birinci mərtəbəsinin salamat qalmış tağlı tavanının bir hissəsini təmizlədik. Tavan iri həcmli daşlarla və əhəngkövrə (orta əsr «sementi») ilə işlənmişdir (Şəkil 3). Əl ilə uçurulduğu aydın görünür. Tağın cənub tərəfində müxtəlif qalınlıqlı dağ daşları ilə işlənmiş divar qalıqı vardır. Tağla üzbəüz qarşı tərəfdə də

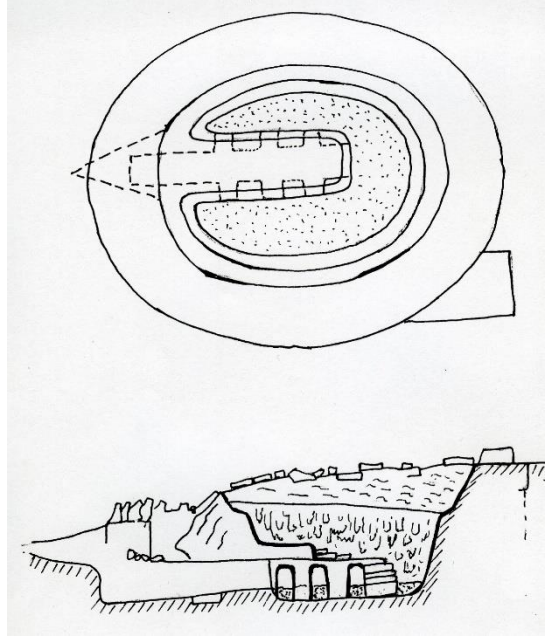
Şəkil 3. Xaraba Gilan şəhər yerində yaşayış evinin daş örtüyü

divar qalıqı aşkar olundu. Divarın üst daşlarının maili qoyulması onun tağın alt hissəsi olduğunu göstərir. Bu divarın şimal tərəfə daha yaxşı saxlanmışdır və divarın bu hissəsi ikinci mərtəbənin otağına aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu otaqdan dəhlizə qapı olmuş, bərpa zamanı işlənərək tutulmuşdur. İkinci mərtəbənin də otağı əhənglə süvanmışdır. Belə görünür ki, yaşayış evinin həm eşik tərəfi, həm də içərisi əhənglə süvanmışdır. İkinci mərtəbənin şimal-şərq və şimal-qərb künclərində tağın dayaq divarları yerləşir. Tağ otağın hər tərəfində mərkəzə doğru əyildiyindən, künclərdə kifayət qədər (1,0-1,5 m) boş yer qalır. Bu baş yerlər istifadəsiz qalması deyə hər iki küncdə təndir qurulmuşdur. Şərq tərəfdəki təndirlərin ortada diametri 78-80 sm-dir. Kənarlarının vəziyyətinə görə təndirdən uzun müddət istifadə olunmamışdır. Monqolların hücumu zamanı yaşayış evi dağıdılmış, sonra bir müddət bərpa olunsada, sonradan tərk edilmişdir. Təndirin içərisi suvaq qalıqları, torpaqla, daşla doldurulmuşdur. Bərpadan sonra təndirdən istifadə olunmamışdır. Təndirdən otağın içərisinə tərəf də kanalcıq (15 sm enində) vardır. Bunun nə məqsədlə istifadə olunduğunu demək çətindir. Qarşı tərəfdəki – otağın şimal-qərb

küncündəki təndir daha yaxşı saxlanmışdır. Təndirin içərisi suvaq qalıqları və heyvan sümükləri ilə ağzına qədər dolu idi. Otağın içərisinə daş döşənən zaman təndir döşəmənin altında qalmışdır. Otağın bərpadan sonrakı dövrünə məxsus istilik sisteminə aid heç nə (ocaq, təndir, buxarı) aşkar olunmadı. İkinci mərtəbədəki otağın cənub tərəfdəki küncləri saxlanmadığından burada təndirlərin olun-olmadığı haqda fikir yürütmək olmur.

Yaşayış evinin birinci mərtəbəsi ikinci mərtəbəyə nisbətən daha yaxşı saxlanmışdır. Tavanı tağla örtülmüşdür. Şərq tərəfdə tağ salamat qalmış, qalan yerlərdə uçmuşdur. Qazıntı zamanı tağın iri hissələri aşkar olunurdu. Bu hissələr ikinci mərtəbənin divar daşları və döşəməsinin daşı, torpağının tökülməsi nəticəsində bir-birinə qarışmışdır. Otağın tağı və divarları müasir dövrdə dağıdılmışdır. Döşəməyə yaxın torpaqlı, çürüntülü, qalınlığı 50-55 sm olan mədəni qat aşkar olundu. Mədəni təbəqədən şirli qab qırıqları, mis sikkələr, parça hissələri tapılır. Otağın içərisi dəfinə axtaranlar tərəfindən bir neçə dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Bəzi yerlərdə döşəməni də qazmışlar. Ona görə də mədəni təbəqə otağın çox yerində saxlanmamışdır. Arxeoloji tapıntılar otağın cənub-qərb küncündə, şimal-şərq küncündə və otaqdan qərb tərəfdəki dəhlizdə aşkar olunur. Tapıntıların əksəriyyəti qədim bərpadan (monqolların hücumu zamanı baş vermiş dağıntıdan) sonrakı dövrə XIII əsrin 30-40-cı illərinə aiddir.

Yaşayış evinin birinci mərtəbəsinin planını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Otağın içərisi xaç formasındadır. Bu memarlıq üsulundan Xaraba-Gilanda geniş istifadə olunmuşdur. Sahəsi böyük olan tikililərin üstünü örtmək üçün bu ən əlverişli üsuldur. Bölgə zəlzələlərin tez-tez baş verdiyi seysmik zona olduğundan tikililərin xüsusi üsullarla möhkəm inşasına diqqət verilmişdir. Xaraba-Gilan memarları bir çox antiseysmik üsuldən istifadə etmişlər ki, bunlardan da düşünülmüş plana malik binaların əhəngkövrə və dağ daşı ilə işlənmiş dam örtükləri xüsusi diqqətə layiqdir.

Şəkil 4. Dulusçu kürəsi "cəhənnəmi"sinin (ocağının) daş örtüyü

Yaşayış evinin birinci mərtəbəsindəki daş örtüklü otağın ölçüləri 5,7 m x 5,3 m, (30,2 kv. m) olub təqribən kvadrat formasındadır. Otağın içərisində tavanın, xaç formasında, tərəfləri 2,6 m olan dayaq divarları işlənibdir. Ölçü işləri zamanı həmişə xaçın tərəflərinin dəqiq olmasına diqqət verilmişdir, bu isə tavan üçün hazırlanmış qalibin ölçülərindən asılı olmuşdur. Xaçın orta küncələrində diametri 3-5 sm olan ağaclardan istifadə olunmuşdur ki, bu da orta hissədə dairəvi örtüyün möhkəmliyi üçün edilibdir. Analoji konstruksiyalı daşlı örtükdən türbələrin sərdabələrinin üstü örtülərkən də istifadə olunubdur. Maraqlıdır ki, bu evin tikintisində bəna müəyyən qüsurlara yol vermişdir. Birincisi, ölçü dəqiq aparılmamış, ikinci isə örtük qalibləri standart-bərabər yanlı hazırlanmayıbdır. Örtük qaliblərinin tərəflərinin bərabər olması otağın şərq tərəfində aydın izlənilir. Belə ki, dağın şimal dayaq divarının hündürlüyü 1,1 m olduğu halda, cənub dayaq divarının hündürlüyü 1,3 m-dir. Görünür, daş örtükləri o qədər möhkəm quruluşa malikdir ki, bu qədər ölçü səhvləri onun davamlılığına xələl gətirməmişdir. Xaçın şimal və cənub tərəflərinin uzunluğu 1,3 m, şərq və qərb tərəflərinin uzunluğu isə 1,5 m-dir. İkinci mərtəbədə olduğu kimi, birinci mərtəbənin də içərisinə daş döşənmişdir. Şərq tərəfin daş döşəməsi bütünlüklə salamat qalmışdır. Qalan yerlərdə, yalnız cənub tərəfin şərq küncündə daş döşəmə qismən saxlanmışdır. Otağın giriş yolu şərq tərəfdə olub, eni 93 sm-dir. Bu hissədə qapının olduğu divar 1,6 m hündürlüyündə salamat qalmışdır. Otağın şimal divarı çəkisi bir neçə ton olan daşlarla işlənibdir. Ehtimal ki, bu nəhəng daşlar dağın təkindən çıxan daşlardır, onları ən yaxında olan divarların tikintisində istifadə etmişlər.

Bu yaşayış evinin qərb tərəfi məhəllənin müdafiə divarına bitişik işlənib. Müdafiə divarının eni bəzi yerlərdə 2 m bəzi yerlərdə 2,5 m-dir. Güman ki, müdafiə zamanı bu evlərin damından müdafiə divarının üstünə çıxırmışlar. Yaşayış evinin tədqiqi Xaraba-Gilan şəhər yerində Naxçıvan memarlığının inkişaf dövründə şəhər evlərinin sahəsi, quruluşu, fasadı və yeri haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Xüsusən daşla işlənmiş dam örtüklərinin müxtəlifliyi Naxçıvan ustalarının yüksək bacarığını və qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Xaraba Gilan şəhər yeri ətrafındakı istehsalla bağlı tikililərdə orijinal quruluşa malik daş örtüklərə rast gəlinmişdir (Şəkil 4). Belə örtüklərdən dulusçu kürələrinin və əhəng kürələrinin ocaqlarının üstünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu örtüklərdəki sal daşlar yüksək temperaturanın təsirindən partlamaması üçün onların üstü palçıqla örtülmüş, bu qat da zamanla odun təsirindən bişərək çəhrayı rəng almışdır.

Bu məqalədə biz müxtəlif tarixi dövrlərdə memarlıqda diqqəti cəlb edən, onun inkişafına təkan verən bəzi elementlərin, xüsusən daş örtüklərin evolyusiyasına nəzər saldıq.

Göründüyü kimi Gilançay vadisində ilk tunc dövründə meydana gələn daş örtüklər 4000-4200 il ərzində mürəkkəb təkamül yolu keçmiş, bu zaman təyinatından asılı olaraq onların müxtəlif variantları meydana gəlmişdir. Daş örtüklərin ən keyfiyyətli və ən mürəkkəb nümunələri Xaraba Gilan şəhər yerində tədqiq olunmuşdur. Daş örtüklərin binaların plan quruluşuna, tikililərin coğrafi şəraitə maksimum uyğunlaşdırılması, bütün bunlar Naxçıvan memarlarının yüksək istedadının və bacarığının bariz nümunəsidir. Təəssüf ki, şanlı tariximizin, yüksək mədəniyyətimizin sübutu olan bu abidələrin tədqiqi, təbliği və mühafizəsi problemlərini lazımı səviyyədə həll edə bilmirik.

***Bu iş Azərbaycan respublikası Prezidenti yanında Elmin
İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.
Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5***

Ədəbiyyat:

1. İbrahimli Bəhlul. Gilançay vadisinin arxeoloji abidələri (e.ə. I minillik – b.e. XIV əsri). Azərbaycan arxeologiyası, cild 13, №2, 2010, s. 51-72.
2. İbrahimli Bəhlul. Naxçıvanın qədim şəhərləri XIII əsrin əvvəllərində. Tarix, insan və cəmiyyət. 2017, 2 (17), s. 120-130.
3. Ибрагимов Б.И. Средневековый Киран. Баку-Москва, 2000. Типография №12, с. 45-48, 175с.
4. Асланов Г.М., Ибрагимов Б., Кашкай С. Отчёт Хараба-Гиланской археологической экспедиции за 1981 год. Архив Института Археологии и Этнографии НАНА, О-294, 37 с.
5. Асланов Г.М., Ибрагимов Б., Кашкай С. Отчёт Хараба-Гиланской археологической экспедиции за 1982 год. Архив Института Археологии и Этнографии НАНА, О-314, 64 с.
6. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının 2016-cı ildə apardığı arxeoloji qazıntıların hesabatı. Bakı, 2016, 213 s.
7. Асланов Г.М., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, «Нурлан», 2002, 137 с.

Summary

From the history of the origin and development of overlap stones in the monuments of the valley of the river Gilanchay

Bahlul Ibrahimli

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of History

One of the tricky techniques in architecture is the stone overlap, which has come a long way to perfection.

The first, more or less complex stone overlaps are found in the "altars" of the burials of the Early Bronze Age. Later, the chambers of the burials themselves were also overlapped by specially selected stone slabs. Over time, window and door openings, separate outbuildings of economic or industrial purpose, had stone overlaps.

The most diverse and complex stone ceilings appeared during the Middle Ages. The high development of this complex technique in construction was facilitated by the lime strengthening solution - "ahangkevrə" (medieval cement). The presence of such "cement" and an abundance of tile stone caused rapid development of local architecture. Almost all of the buildings in the central part of the city of Kiran consist of stone on limestone mortar. Here, vaulted ceilings of dwellings, stilted and lancet arches of mausoleums and public buildings attract attention.

Dome-shaped stone overlapping was installed on a stable stone foundation. Rarely they were used to overlap doorways and window openings in clay walls and raw brick buildings.

The shape of the stone overlapping did not depend on the purpose of the building, the volume of construction and construction materials played a bigger role.

The most complex and improved stone ceilings were preserved in the mausoleums of the Nakhichevan Architectural School, whose founder was Ajami the son of Abubaker (XII century).

Key words: Azerbaijan, Nakhichevan, architecture, building, tomb, overlap stone.

Резюме

Из истории возникновения и развития каменных перекрытий в памятниках долины реки Гиланчай

Бахлул Ибрагимли

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт Истории

Одним из сложных приёмов в архитектуре считаются каменные перекрытия, которые прошли долгий путь до своего усовершенствования.

Первые, более или менее сложные каменные перекрытия, встречаются в «жертвенниках» погребений эпохи ранней бронзы. Далее камеры самих погребений также перекрывались специально отобранными каменными плитами. Со временем оконные и дверные проёмы, отдельные пристройки хозяйственного или производственного назначения имели каменные перекрытия.

Разнообразные и сложные каменные перекрытия появляются в средние века. Высокому развитию этого сложного технического приёма в строительстве способствовал известковый укрепляющий раствор – «ахангёвра» (средневековый «цемент»). Наличие такого «цемента» и изобилие плиточного камня обусловили бурное развитие местной архитектуры. Почти все постройки центральной части города Киран состоят из камня на известковом растворе. Здесь привлекают внимание сводчатые потолки жилищ, стрельчатые и дугообразные арки мавзолеев и общественных зданий.

Куполообразные каменные перекрытия устанавливали на устойчивом каменном фундаменте. Очень редко для перекрытия дверных и оконных проёмов в глинобитных стенах и постройках из сырцового кирпича использовали крупные каменные плиты. Форма каменных перекрытий не зависела от назначения зданий. В этом большую роль сыграл объём строительства и строительные материалы.

Самые сложные и усовершенствованные каменные перекрытия сохранились в мавзолеях Нахчыванской архитектурной школы, основоположником которой был Аджами сын Абубекра (XII в.).

Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, архитектура, жилища, склеп, каменное перекрытие

Qayaüstü incəsənət arxeoloji irs kimi

Sevinc Şirinli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Qayaüstü incəsənət nümunələrinə dünyanın insan tərəfindən məskunlaşan bütün hissələrində rast gəlmək mümkündür. Hazırda təxminən 20 000 ərazinin aid edildiyi 820 qayaüstü təsvir mərkəzi fərqləndirilir. Bu təsvirlərin yaradıcıları müxtəlif insan qrupları ovçu-yığıclar, balıqçı qəbilələr, maldarlıqla məşğul olan insan birlikləri idilər. Bu təsvirlər vasitəsilə minilliklər boyunca insanların həyat tərz, onların dünyagörüşləri, inamları, baş verən texniki yenilikləri əyani şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, təsvir olunan heyvanlar ərazinin ekosistemi, flora və faunası, silahlar, alətlər texniki bacarıqlarını, mif və inamların təcəssümü olan rəsmlər isə insan, təbiət və “superqüvvə” arasındakı əlaqəni göstərir (5, 20). Dünyanın fərqli coğrafiyalarında yayılmış təsvirlər arasındakı oxşarlıq maraq doğurur. Gündəlik həyat tərzlərindən asılı olaraq eyni ictimai sistemdə yaşayan fərqli ərazilərin təsvirləri oxşarlıq nümayiş etdirir. Bununla yanaşı lokal fərqləri, hətta rəssamın individual olaraq təsvirə yanaşmasını istisna etmək olmaz.

Qayaüstü təsvirlərə açıq qaya səthlərində, sığınacaqların, dərin mağaraların divarlarında, tavanlarında, ayrıca qaya parçalarında yaradılmış rəsmlər aid edilir. Bu cəhətləri nəzərə alaraq qayaüstü təsvirlər təbii qaya səthində yerləşməklə sümük, taxta, parça üzərində yaradılan “daşına bilən” incəsənət nümunələrindən fərqlənir. Qayaüstü təsvirlərə: petroqliflər (daş üzərində oyma ilə yaradılan rəsmlər), piktoqraflar (rənglə çəkilmiş rəsmlər) və yer fiqurları (geoqlif və intaliolar) aid edilir (6, 60-63).

Qayaüstü təsvirlərin mövzu əhatəsi də çox genişdir. Xüsusilə geniş yayılmış təsvirləri var ki, bu da bizə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir: zoomorflar, antropomorflar, geometrik işarələr, nəqliyyat vasitələri, abstrak işarələr. Təsvirlərin mövzu əhatəsi onların yayıldığı ərazinin lokal xüsusiyyətlərindən asılıdır. Antropomorf təsvirlər ən geniş yayılmış motiv olsa da onların da çəkilməsində xeyli fərqli cəhətlər vardır.

Qayaüstü təsvirlərin yaradıldığı landşaft da ən azı bu təsvirlər qədər əhəmiyyətlidir. Bu təsvirlər yaradıldığı əraziyə aid olduğundan ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri onların vasitəsi ilə izləmək mümkündür. Qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəri hesab edirlər ki, “qayaüstü təsvirlər müqəddəs yerlərlə əlaqədirlər” və ya “özləri müqəddəsdirlər”. Məsələn, M.Devlet Boyar abidəsi haqda yazırdı: “bu abidə mövsümü bayramların keçirildiyi qədim ritual yerlərdəndir və kult məqsədilə yaradılmışdır”. Bu cür fikirlər A.Okladnikov tərəfindən Şişkin

abidəsi, A.Mazin Amur ətrafı petroqliflər, Murqur-Sarqol, Mərkəzi Asiya-nın bir çox qayaüstü təsvir sahələri haqda da söylənilmişdir (4, 13-14).

Məsələ ilə bağlı bir neçə faktorun nəzərdən keçirilməsi zəruridir: ilk olaraq müxtəlif dövr təsvirlərinin çəkilməsi zamanı vahid qayanın seçilməsi. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti üçün buna ən yaxşı misal Qobustan abidəsidir. Təkcə Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində yerləşən Ana Zağa mağarasının divarlarını təşkil edən 29, 30 N-li qayalar üzərində 70-dən çox təsvir qeydə alınmışdır. Digər tərəfdən qayaüstü təsvirlər öz yerləşməsinə görə də müxtəliflik nümayiş etdirirlər: əgər bir ərazidə çoxlu sayda təsvir görmək mümkündürsə, digərində üzərində təsvir olan kiçik qaya parçası və ya sadəcə 1-2 təsvirin olduğu sığınacaq vardır. Bu zaman böyük bir ərazinin və ya sadəcə təsvirli daşın tədqiqata cəlb edilməsi əsas problem kimi qarşıda durur.

Ümumiyyətlə arxeoloji ədəbiyyatlarda təsvirlərin yerləşmə məsələsi ilə bağlı “hamı üçün olan incəsənət” və ya “gizli incəsənət” anlayışlarından istifadə olunur. Birinci halda böyük qaya panellərinə çəkilən təsvirlər hətta uzaq məsafədən seçilir, onlar hamının rahatlıqla görə biləcəyi yerdədir. Bəzi təsvirlər isə çətin çıxıla bilən qayalarda, eyni anda yalnız 1 və ya 2 adamın dayana biləcəyi dar, qaranlıq yerlərdə yerləşir ki, tədqiqatçılar onları 2-ci qrupa aid edir və daha çox rituallarla əlaqələndirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, petroqliflərin yerləşdiyi ərazilər müəyyən hallarda hətta indi də yerli əhali üçün öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Məsələn, Şərqi Sibirin, Dağlıq Altayın və ya Avstraliyanın aborigenləri üçün bu təsvirlər hələ də müəyyən əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Azərbaycanda isə bu məsələ ilə bağlı Qobustan abidəsinə müraciət etmək olar. Cingirdağ-Yazılı-təpə ərazisində İ.Cəfərzadə tərəfindən 91 N-li daş üzərində qeydə alınmış epigrafiq yazıya və sitayiş yeri kimi qiymətləndirilən tikili qalıqına əsasən Cingirdağın orta əsrlər boyunca “müqəddəs” yer kimi öz əhəmiyyətini saxladığını göstərir. XIX əsrin sonlarına qədər bu ərazi yerli əhali tərəfindən Cingir baba adı ilə adlandırılmış və onlar dua etmək üçün buraya gəlmişlər (3, 18). Böyükdaş dağı aşağı səki sahəsində yerləşən 117 N-li qaya üzərində İ.Cəfərzadə tərəfindən mehrab kimi qeydə alınmış təsvirli daş vardır. Həmin təsvirin yanında kiçik ölçülü keçi təsvirləri və heyvan ipini bağlamaq üçün istifadə olunan dəlmə vardır. Fikrimizcə bu qurban gətirilmə ayini ilə bağlı olmuş, heyvan təsvirləri isə qurban kəsmək üçün gətirilmiş heyvanların simvolik təsvirləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi qayaüstü təsvirlərin yayılma arealı çox müxtəlifdir. Arxeoloji ədəbiyyatlarda qayaüstü təsvir sahəsi və qayaüstü təsvir yeri anlayışları bir-birindən fərqləndirilir:

I. Qayaüstü təsvir sahəsi təsvirlərin yerləşdiyi məkandır. Bir qayaüstü sahə digərindən 500 metrlik məsafə ilə ayrılır. Hazırda 20 000 qayaüstü təsvir sahəsi fərqləndirilir.

II. Bir qayaüstü təsvir sahəsinə bir neçə qayaüstü təsvir yeri aid ola bilər. Onlar arasındakı məsafə 20 kilometrlik məsafə şəklində hesablanır. Ümumilikdə təxminən 820 bu cür ərazi qeydə alınmışdır (5,11).

Qayaüstü təsvirlərin dövrləşdirilməsi bu sahə ilə məşğul olan arxeoloqların qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Hazırda təsvirin yaşının müəyyənləşdirilməsində arxeoloqlar müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Bu baxımdan nisbi və mütləq xronologiya anlayışlarına diqqət yetirək: nisbi xronologiyaya-bir lokal arealda yerləşən təsvirlərin xronoloji ardıcılığının yaradılması, motiv və ya motivlərin ümumi xronoloji çərçivə daxilində dövrləşdirilməsi aiddir. (məs: A təsviri B təsvirindən qədimdir; A təsviri C fazasına daxildir). Nisbi xronologiya digər xronologiyalar kimi müxtəlif dəlillərin kombinasiyasına əsaslanan zaman daha yaxşı nəticələr verir. Bu dəlillərə qayaüstü təsvirin mövzu əhatəsi də daxildir. Misal üçün təsvir olunan heyvan növlərinin ərazidə nə vaxt yayılması və ya nəslinin kəsilməsi; silahların, alətlərin nə vaxt meydana çıxması; insanların məşğuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi təsvirinin nisbi xronologiyasının yaradılmasına kömək edir (7, 75-76).

Çoxsaylı qayaüstü təsvirlərin toplaşdığı ərazilərdə təsvirlərin üst-üstə çəkilməsi müşahidə olunur. Bu kəsişmələr uzun dövr ərzində fərdlər və mədəniyyətlər arasındakı “dialog” dur. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, digərinin üzərində yerləşən təsvir yaşı göstərmək üçün mütləq göstərici ola bilməz. Bu zaman təsvirin yerləşməsi, mövzu əhatəsi, ölçüsü diqqətə alınmalıdır. Üst-üstə düşmələrin daha dəqiq xronologiyasının hazırlanması üçün Harris matrix diaqramından istifadə olunur.

Qayaüstü təsvirlərin yaradılması və mənası barədə empirik biliklər müəyyən etnoqrafik və tarixi dövr daxilində ərazinin yaşının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur.

Hazırda qayaüstü təsvirlərin tədqiqində kalibrləşdirilmiş yaşın müəyyən edilməsinə xidmət edən mütləq xronologiyadan istifadə olunur. Lakin burada da “mütləq xronologiya” anlayışına diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bu məqsədlə ən çox istifadə olunan isə radiokarbon analizinin nəticələridir.

Bundan əlavə təsvirlərin yerləşdiyi ərazidə aşkarlanan arxeoloji artefaktlar, geologiya, həmçinin arxeologiyanın dəqiq elmlərlə əlaqəsi təsvirlərin yaşının müəyyən edilməsində əhəmiyyətlidir.

Xronoloji baxımdan Qobustan Azərbaycanda ən qədim qayaüstü təsvir mərkəzi olmaqla yanaşı həm də uzun tarixi mərhələni əhatə etməkdədir. Abidənin ilk tədqiqatçısı İ.Cəfərzadə qayaüstü təsvirləri xronoloji baxımdan 6 mərhələyə ayırır: bölgüdə anfas və profildən siluet formasında çəkilmiş

qadın və kişi təsvirləri ən qədim olmaqla e.ə. VIII-minilliyə aid edilir. Ən son təsvirlər isə erkən orta əsrlər dövrünə aid edilməklə VIII-IX əsrlər göstərilir. Bununla yanaşı İ.Cəfərzadə XIX əsrin sonlarına qədər Qobustanda bu ənənənin davam etdiyini qeyd edir (3, 17). 1965-ci ildən C.Rüstəmovun rəhbərliyi F.Muradovanın iştirakı ilə Qobustanda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri təsvirlərin xronologiyası məsələsinə aydınlıq gətirdi və onları daha erkən mərhələyə aid etməyə imkan verdi. Bu baxımdan Ana Zağa, Kəbizə, Ovçular zağası, Öküzlər-1, Öküzlər-2, Firuz, Firuz-2, Maral, Ceyranlar, Qayaarası-1, Qayaarası-2 düşərgələrindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış rəsmli daşlar və 43 ədəd qayanın mədəni təbəqə örtmüş sahəsindən aşkar edilən yüzlərlə qədim şəkillər qayaüstü təsvirlərin dövrünün müəyyənləşdirilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Hazırda Qobustanın ən qədim rəsmləri e.ə. XVIII-XV minilliklərə, yəni Üst Paleolit sonundan erkən Mezolitə keçid dövrünə aid edilir (1,182-183). Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərin daşlar üzərində çəkilməsi texnikası cəhətdən də zəngindir. Onlar əsasən oyma üsulu ilə kontur verilməklə, sürtmə-cilalama üsulu ilə, iti metal alətlə çox nazik və dayaz (1,0-1,5) cızma xətlərlə və rənglə çəkilmişdir (2, 14).

Hazırda baş verən global proseslərin fonunda mədəni mirasın qorunub saxlanması, öyrənilməsi, gələcək nəsillərə ötürülməsi müasir cəmiyyətlər üçün əsas prioritetlərdəndir. Qayaüstü təsvirlərin xüsusilə “kövrək” sənət nümunələri olmasını nəzərə alsaq bu sahədə fəaliyyətin gücləndirilməsi zəruridir. Daha çox açıq qaya səthlərində yaradılmış qayaüstü incəsənət nümunələri bu gün bir çox təhlükələrlə üz-üzədirlər: iqlim dəyişiklikləri, müxtəlif təbii proseslər nəticəsində qayaların səthinin zədələnməsi, insan fəaliyyətinin nəticələri və digər faktorlar.

Bu məqsədlə bir sıra beynəlxalq və lokal təşkilatlar yaradılmışdır. Otuzdan çox qayaüstü incəsənət nümunəsinin yerləşdiyi abidə UNESCO tərəfindən qorunmaya alınmışdır. Sevindirici haldır ki, respublikamızın ərazisində yerləşən Qobustan abidəsi də 2007-ci ildə UNESCO-nun “Dünya Mədəni İrs Siyahısı”na daxil edilmişdir. Çünki qayaüstü incəsənət nümunələri təkcə yaradıldığı yerə, xalqa yox bütün insanlığa miras qoyulmuş mədəni irsimizdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Arxeologiyası. I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 445 s.
2. Rüstəmov C. N. Qobustan petroqlifləri, Bakı, “Kooperasiya”, 2003, 104 s.
3. Джафарзаде И. М. Гобустан- наскальные изображения, Баку, Изд. “Элм”, 1973, 346 s.

4. Мартынов А. И. К вопросу о типологии памятников петроглифического искусства// Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. Москва 1990, с. 13-18.
5. Anati E. World Rock Art: The Primordial language. Studi Camuni. Volume XII/3rd English Edition. Edizione del Centro 1994, p.59.
6. Clottes J. World Rock Art, Los-Angeles, California, 2002, p.140.
7. Whitley D. Introduction to Rock art research. Second edition. Left Coast Press, Inc.2011. Walnut Creek, California, p.209.

Summary

The rock art such as archaeological heritage

Sevinj Shirinli

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and
Ethnography

It is possible coming across examples of rock art in all parts of world inhabited by man. The authors of these images were different groups of people, hunter-gatherers, fishermen, human communities who were engaged in cattle-breeding. The meanings of these images can be seen the lifestyle of people, their outlooks, beliefs, technical innovations clearly for thousands of years. Thus, animal images give information about the ecosystem, flora and fauna of the area, also weapons and tools about technical skills, images relating myths and beliefs about outlooks of ancient people.

Images created open rock surface, on the walls and ceilings of shelters and deep caves, rock boulders are attributed to rock art. Considering these aspects rock images located on the rock surface differ from samples of “portable art” creating on the bone, wood and textile. Petroglyph (images are generated by the method of stone carving), pictograph (painted images) and big earth figures – geoglyphs and intaglios are included in rock art.

The paper deals with problems relating with semantics and periodization of rock carvings are highlighted.

Key words: rock art, petroglyph, landscape, zoomorphic.

Резюме

Наскальные изображения как археологическое наследие

Севиндж Ширинли

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии

Примеры наскального искусства можно встретить во всех частях света заселенных людьми. Их создателями были различные группы людей: охотники-накопители, племена рыбаков, объединения людей занимающихся скотоводом. Благодаря этим изображениям можно проследить за образом жизни, мировоззрением, верованиями людей и техническим прогрессом, происходящим в течение тысячелетий. Так изображения животных дают информацию об экосистеме, флоре и фауне территории, орудия и инструменты- о технических навыках, а рисунки, являющиеся воплощением мифов и верований- о мировоззрении их создателей.

К наскальным изображениям относятся рисунки на открытой поверхности скал, на стенах и потолках убежищ и глубоких пещер, а также рисунки, созданные на отдельных кусках скал. Эти особенности отличают наскальные изображения от так называемых «переносных» произведений искусств, созданных на костях, брусках или тканях. К наскальным изображениям относятся петроглифы (выгравированные на камнях рисунки), пиктографы (рисунки созданные красками) и наземные фигуры (геоглифы и интолиолы).

В статье отражены проблемы семантики и периодизации наскальных изображений.

Ключевые слова: наскальные изображения, петроглиф, ландшафт, зооморф.

Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair

Vüsal Əliyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində Alt Paleolitdən başlayaraq bütün tarixi-arxeoloji dövrlərə aid maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsinin müstəsna rolu vardır. Təbii-coğrafi cəhətdən Qarabağ Kür və Araz çaylarının arasında yerləşir və bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki hissədən ibarətdir – Düzən Qarabağ və Dağlıq Qarabağ. Öz növbəsində Düzən Qarabağın da əsas hissəsini Mil düzü təşkil edir. 1926-1928-ci illərdə Mil-Qarabağ düzündəki köçmə və oturaq təsərrüfatı tədqiq etmiş M.N.Avdəyev də qeyd edir ki, Mil düzü yerli addır və görünür, Mil-Minarə ilə bağlıdır. Kür və Araz çayları arasındakı üçbucaq isə indi də bütünlüklə “Qarabağ düzü” adlanır və Qarqarçayı aşıb şimala doğru uzanır (21, s. 17).

Azərbaycan toponimləri ensiklopediyasında qeyd olunur ki, “Mil düzünün adını ilk dəfə Qətran Təbrizi (X əsr) çəkmişdir” (5, s. 108). Halbuki, XI əsr (X əsr yox) Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi əsərlərində belə bir ifadə işlətməyib. Tədqiqatlar Beyləqan toponiminin özünün “düzənlik”, “çöl” mənasını verdiyini və onun Mil düzünün qədim adı kimi qəbul edildiyini göstərir (4, s. 90). Beyləqan şəhərindən, onun monqollar tərəfindən dağıdılmasından, Əmir Teymurun bu şəhəri bərpa etmək planlarından bəhs edən görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində göstərilir ki, burada sultanların qəbirləri üzərində iki uca minarə var imiş və “bunlardan birisi yarım xaraba halında indi də mövcuddur. Buna görə, xalq Beyləqanı Millər deyə adlandırır” (7, s. 95-96). Arxeoloji materiallar bismiş kərpicdən tikilmiş, üzəri müxtəlif rəngli və ölçülü kaşlarla bəzədilmiş Mil-Minarənin XI-XIII əsrlərə aid olduğunu sübut edir.

Azərbaycanda Kür-Araz ovalığının bir hissəsini təşkil edən Mil düzü qərbdən Qarabağ silsiləsi ilə əhatələnir, şimal-qərbdən Qarabağ düzü ilə qovuşur. O, Şirvan düzündən Kür çayı, Muğan düzündən isə Araz çayı vasitəsilə ayrılır. Hündürlüyü dağlıq hissədə 500 metrə çatdığı halda, şərqdə dəniz səviyyəsindən aşağıdır. Antropogen çöküntülərdən təşkil olunan səthi hamar, zəif pilləlidir. Seyrək çay şəbəkəsinə malik olan bu düzdə yarımsəhra və quru çöl landşaftı inkişaf etmişdir (2, s. 561).

Son antik və erkən orta əsrlərdə Mil düzünün bir hissəsi qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın Paytakaran vilayətinə daxil idi. İlk dəfə Sasani şahı I Şapurun Nəqşi-Rüstəm kitabəsində adı çəkilən bu vilayət Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsini, Kür çayından cənuba olan ərazini tutur, şərqdə Xəzər dənizindəkə uzanırdı. Orta əsr fars-ərəb mənbələrində Pay-

takaran Balasaqan, daha əvvəllər – antik dövrdə isə yunan-roma mənbələrinə Kaspiana adlanmışdır (3, s. 16). Müxtəlif dövrlərdə Mil düzünün Gərgər (Qarqar), Honaşen, Peyğəmbər düzü adlanmasına da rast gəlinir. Hazırda Füzuli, Beyləqan, Xocavənd, Ağcabədi və Ağdam camaatı bu düzə daha çox “Haramı düzü” deyirlər. Mənbələr tarixən bu düzdə gur həyat olduğunu təsdiq edir. Məsələn, X əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Əbu Düləf “Risalə”sində gəzdirdiyi ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan danışarkən yazır: “Varsan və əl-Beyləqan şəhərləri Balasakan düzündə yerləşir. Bu düzdə beş min və ya daha çox xaraba kənd var. Halbuki onların evlərinin divarları və binaların bəzilərinin özülü dağılmamışdır. Deyirlər ki, həmin kəndlər Allah-taalanın “Quranda” zikr etdiyi ar-Rasın sahiblərinin olmuşdur” (20, s. 80).

Mil düzü abidələrinin arxeoloji tədqiqi XIX əsrin sonlarından başlanmış və hal-hazırda da davam etməkdədir. Həmin abidələr sırasında ən geniş şəkildə öyrəniləni Beyləqan rayonu ərazisində yerləşən və orta əsr mənbələrində Beyləqan şəhəri kimi öz əksini tapmış Öranqala abidələr kompleksidir. Sovet dövründə burada müəyyən fasilələrlə 20 ilə yaxın müddətdə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Mil düzünün digər orta əsr abidələrindən Qaratəpə, Qalatəpə, Qurdəpə, Əmirəhmədtəpə və b.-nin adını çəkmək olar. Təqdim etdiyimiz hazırkı məqalədə məqsəd mövcud tarixi-arxeoloji ədəbiyyat əsasında Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair ətraflı və ümumiləşdirilmiş məlumat verməkdən ibarətdir.

Öranqala şəhər yeri. Öranqala şəhər məskənində 1933, 1936, 1951, 1953-1958 və 1959-1968-ci illərdə məqsədyönlü arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Öranqala haqqında arxeoloji və tarixi məlumatların tədqiqi ilə İ.İ.Meşşaninov, Ə.K.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə, Y.A.Paxomov, A.A.İessen, Q.M.Əhmədov, A.L.Yakobson və başqaları məşğul olmuşdur (11, s. 4).

Öranqala şəhər yeri Mil düzündə, indiki Beyləqan rayonunun mərkəzindən təxminən 17 km şimal-qərbdə yerləşir. Onun ərazisi təxminən 36 hektardır (11, s. 6). Öranqalanın ətrafında müxtəlif ölçülü təpələr vardır. Bu təpələrin böyük əksəriyyəti şəhər yerindən qərb istiqamətində yerləşmişdir. Qərbə doğru təpələr 2,5 km-ə qədər uzanır və nəhayət, Mil-Minarə adlanan abidələr kompleksinin xarabalıqlarında qurtarır. Mil-Minarə adlı abidə XIX əsrin birinci yarısında müəyyən qədər salamat qalsa da, XIX əsrin ikinci yarısında tamamilə dağıdılmışdır (11, s. 8).

Öranqala şəhər yeri haqqında ilk elmi əsərin müəllifi akademik İ.İ.Meşşaninov olmuşdur (33, s. 5-31). İ.İ.Meşşaninov II Dünya müharibəsi dövründə – 1944-cü ildə yazdığı başqa bir məqaləsində Öranqala şəhər yerinin ümumi təsvirini vermiş, orta əsrlərdə onun iqtisadi və siyasi rolundan bəhs etmişdir (32, s. 7-8).

Öranqala şəhər yeri haqqında müəyyən qədər məlumata A.K.Ələkbərovun “Öranqala qazıntıları” adlı məqaləsində də rast gəlinir (23, s. 64-70).

Müəllifin irəli sürdüyü fikirlərdən xüsusilə maraq doğuranı onun ilk dəfə olaraq şəhərin çiçəklənmə dövrünü XII əsrdən hesab etməsi, Beyləqanın əvvəlki adının Paytakaranla əlaqələndirməsi, Öranqalanın Beyləqan şəhərinin xarabaları olması haqqında nəticələridir (10, s. 10).

İ.M.Cəfərzadənin “1951-ci ildə Öranqalada qazıntı işləri” adlı məqaləsində Öranqala şəhər yerinin daha geniş təsviri verilir və şəhərin şimal-şərq qala divarlarında aparılmış qazıntıların nəticələrindən danışılır. Müəllif Kiçik şəhərin Böyük şəhər xarabaları üzərində qurulduğu fikrini ortaya atır. Sonrakı tədqiqatlar nəticəsində bu fikir həqiqətən də öz təsdiqini tapmışdır. Lakin müəllif şəhərin əsasının qoyulmasını e.ə. IV əsrin sonlarına aid etmiş və onun tarixi adının isə “Yunan” olduğu fikrini bildirmişdir (24, s. 109-135). Bu fikri Öranqalanın növbəti tədqiqatçılarından heç biri dəstəkləməmişdir. İ.M.Cəfərzadənin yuxarıda qeyd olunan məqaləsində Öranqala ilə bağlı əfsanələrdən də bəhs olunmuşdur. Bu əfsanələrin birində Makedoniyalı İsgəndər şərqə yürüş zamanı Azərbaycanda Oltanqala və Öranqala adlı iki qala tikdirməsi haqqında xəbər verilir (8, s. 116-117).

Öranqalanın əsaslı surətdə arxeoloji tədqiqi 1953-cü ildən başlanmışdır. Həmin ilin qazıntıları haqqında ilk məlumatı A.A.İessen “1953-cü ildə Azərbaycan ekspedisiyasının işləri” adlı məqaləsində vermişdir (27, s. 115-128). “Azərbaycan (Öranqala) arxeoloji ekspedisiyasının əsərləri”nin 1-ci cildini isə Öranqala şəhər məskəninə aid ilk sanballı əsər hesab etmək olar. Bu əsərin ən qiymətli cəhəti odur ki, Öranqalada 1953-1955-ci illərdə aparılmış qazıntılardan əldə edilən materialların böyük əksəriyyəti nəşr olunmuş, toplanmış artefaktlar ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən (məsələn, A.L. Yakobson, N.V.Minkeviç-Mustafayeva) hazırlanmış müfəssəl hesabatlarda və məqalələrdə (B.A.Şelkovnikov, A.V.Rəhimov, Q.M.Əhmədov, A.L.Yakobson və b.) öz əksini tapmışdır (10, s. 10).

Öranqala haqqında yazılmış əsərlərin içərisində 1959-1968-ci illərdə Öranqala arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik etmiş Qara Əhmədovun 1979-cu ildə çap etdirdiyi “Orta əsr Beyləqan şəhəri” adlı kitab xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərdə orta əsr Azərbaycan şəhəri olan Beyləqanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi, həmçinin mədəni-məişət həyatı, şəhərin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf dövrləri və tənəzzülə uğraması səbəbləri yazılı mənbələr, numizmatik və xüsusilə zəngin arxeoloji materiallar əsasında araşdırılmışdır (10, s.3). Əsərdə Öranqala haqqında danışılarkən onun yaxınlığında yerləşən digər abidələr haqqında da müəyyən məlumatlar verilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Q.Ə.Əhmədov bu əsərində yaşadığı dövrün müəyyən tələb və çətinliklərinə baxmayaraq, Azərbaycanın siyasi və tarixi maraqlarını elmi dəlillər vasitəsilə müdafiə etmişdir. Bütövlükdə isə, Öranqala tədqiqatları Azərbaycan arxeologiyasında orta əsrlər arxeologiyasının ayrıca bir sahə kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Xatırladaq ki, Öränqala sözünün mənşəyi və abidənin hansı tarixi şəhərin xarabalıqları olması haqqında uzun müddət mübahisələr getmişdir. Burada ilkin arxeoloji tədqiqatlar aparmış akademik İ.İ.Meşşaninov və İ.M.Cəfərzadə belə qənaətə gəlmişdir ki, Öränqala şəhərin əsl adı deyil və bu ad ona “örənə”, yəni virana qaldıqdan sonra yerli əhali tərəfindən verilmişdir (33, s. 118). Orta əsr mənbələrində də “Öränqala” adlı toponimə rast gəlinmir. Yalnız XVI əsrdə Rusiyada tərtib edilmiş bir coğrafi xəritədə Kür çayından cənubda “Uren” adlı şəhər yeri qeyd edilmişdir (30, s. 89).

1933-cü ildə professor Y.A.Paxomov (33, s. 28), 1936-cı ildə isə Ə.K.Ələkbərov (22, s. 67) tarixi məlumatlara əsaslanaraq Öränqalanın həqiqətən orta əsr Beyləqan şəhərinin xarabalığı olması fikrini irəli sürmüşdür. Lakin onlar öz fikirlərini elmi dəlillərlə əsaslandıraraq nəşr etdirmədiklərindən bu məsələ bir müddət açıq qalmışdı. İ.M.Cəfərzadə 1951-ci ildə yazdığı əsərdə qeyd etmişdir ki, Öränqala Beyləqan şəhərinin deyil, orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan Yunan adlı şəhərin xarabalığıdır (8, s. 135). İ.Cəfərzadənin bu fikrinə reaksiya verən A.A.İessen 1953-cü ildə Öränqala qazıntılarına həsr etdiyi hesabatında bir sıra ərəb səyyahlarının verdikləri şəhərlərarası məsafələr haqqında məlumatları nəzərdən keçirməklə Y.A.Paxomov və Ə.K.Ələkbərovun fikrini düzgün saymışdır (27, s. 127-128).

Öränqala şəhərinin hansı şəhərə aid olması haqqında mübahisələrə yalnız 1955-ci ildə son qoyulmuşdur: abidənin sənətkarlar məhəlləsində qazıntı aparılan zaman bir ədəd bütöv və dörd ədəd istehsalat tullantısı olan şar-konusvari qab parçası aşkar olunmuşdur. Onların üzərinə bişməzdən əvvəl kiçik möhürlər vurulmuşdur. Möhürlərin içərisində isə ərəbcə “Fəzlun Beyləqanda hazırlamışdır” sözləri yazılmışdır. Bu qab parçalarının istehsalat tullantısı olması, yəni başqa yerdən gətirilməsinin mümkünsüzlüyü Öränqalanı Beyləqan şəhərinin xarabalıqları hesab edən alimlərin fikrini qəti şəkildə təsdiq etmişdir (11, s. 14).

Qalatəpə şəhər yeri. Qalatəpə Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndi yaxınlığında, Qarqarçayın sağ sahilində yerləşir. Təpənin şimal tərəfdən hündürlüyü 20 metrə çatır. Azərbaycan ərazisində qədim suvarma sistemlərindən biri olan Gavurarx burada Qarqarçayla kəsişir. Yuxarı və aşağı hissədən ibarət olan şəhər məskəninin ümumi sahəsi 26 hektara yaxındır. Bu ərazi antik və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Uti (Vtiya) vilayətinə daxil idi. Strabon “Coğrafiya” əsərində bu vilayətə daxil olan iki şəhərin (Ayniana və Anariaka) adını çəkmişdir (19, 7-ci fəsil). IX-X əsr ərəb müəlliflərinin (Kufi, İstəxri, İbn Hövqəl, Müqəddəsi) əsərlərində isə Ayniana (yaxud Enian) şəhər adına yeni formada – “Yunan” şəklində rast gəlinir (20, s. 91, 114, 136).

Mənbələri təhlil edən Z.İ.Yampolski Enianı qədim Azərbaycan şəhəri kimi səciyyələndirir (39, s. 366-369). R.S.Məlikov bu şəhərin xan və ya xanxani adlı alban tayfaları tərəfindən inşa olunması ehtimalını irəli sürmüş (31, s. 124-125), K.V.Treverə görə isə, Enian əslində Xanxan adlanmış və əvvəllər Albaniyanın Uti, sonralar isə Paytakaran vilayətinin tərkibində olmuşdur (38, s. 143).

XX əsrin ortalarında orta əsr Beyləqan şəhər xarabalığında – Örənqalada tədqiqat aparan alimlər (A.İessen, İ.Cəfərzadə və b.) Yunan şəhəri və onun lokalizəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Q.M.Əhmədov Qalatəpənin Mil düzündə az-çox şəhər xarabalığına bənzəyən yaşayış yeri olduğunu vurğulamış, onun Enian adlı şəhərin qalıqları olması barədə mülahizə yürütmüşdür (10, s. 15).

Qalatəpə ətrafında 1897-ci ildə ilk kəşfiyyat işləri aparan Şuşa realni məktəbinin müəllimi E.Resler Gavurarxın yatağında antik dövrə aid küp qəbirləri aşkara çıxarmışdır (37, s. 155-156). 1927-ci ildə Ə.K.Ələkbərov Qalatəpə şəhər xarabalığı ətrafında qazıntı aparmış və bir neçə küp qəbir açmışdır (22, s. 37-44). 1974-cü ildə F.L.Osmanov Qalatəpədə yoxlama şurf qoymuş, burada dulus kürəsinin izlərinə və orta əsr saxsı məmulatına rast gəlmişdir (34, s. 23-27).

Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının Qalatəpə dəstəsi T.R.Əliyevin rəhbərliyi ilə 2008-ci ildən Qalatəpə antik və orta əsr şəhər yerində tədqiqatlara başlamışdır (13, s. 78-83).

2008-2012-ci illərdə Qalatəpədə 300 kv.m sahədə qalınlığı 10 metrə yaxın mədəni təbəqə qazılaraq tədqiq edilmişdir. İlk tədqiqatlar abidənin 0,7-0,8 m qalınlığında olan üst qatının orta əsrlərə – IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid olduğunu göstərmişdir. Bu təbəqədə bişmiş kərpicdən inşa olunmuş tikili qalıqları, ocaq yerləri, suvaqlı döşəmə açılmış, saxsı, daş, şüşə və metalдан hazırlanmış əşyalar əldə olunmuşdur.

2013-cü ildə Qalatəpə akropolunun cənub hissəsində qala divarlarının quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün yağış sularının açdığı yarıqda uzunluğu 24 (şərq – qərb istiqaməti üzrə), eni isə 1,5 m olan sahə təmizlənmişdir. Burada bişmiş kərpiclərdən (29 x 27 x 7 sm; 27 x 12 x 6,5 sm) 4 m enində inşa olunmuş orta əsrlərə aid qala divarının qalıqları aşkara çıxarılmışdır (14, s. 228).

2013-2016-cı illərdə Qalatəpə II qazıntı sahəsində (200 kv.m) tədqiqatlar aparılarkən orta əsrlərə aid 1,6 m qalınlığında mədəni təbəqə açılıb öyrənilmişdir. Bu təbəqə şirli qablarla çox zəngindir. Onların bəziləri ornamentinə, hazırlanma texnologiyasına görə gözəl sənət nümunələridir. Boşqab tipli belə qablardan birinin içərisinə ərəb qrafikası ilə yazılmış epigrafik mətni xatırladan naxış həkk olunmuş, mərkəzdəki kiçik dairədə isə həyat

ağacına bənzər nəbəti təsvir yerləşdirilmişdir. İçərisi yaşıl şirlə örtülü başqa bir qab isə qoşa xətlərlə tor şəklində naxışlanmışdır (14, s. 230-231).

Tapıntılar göstərir ki, relyefdən asılı olaraq Qalatəpənin 0,7–1,1 metrədək olan üst mədəni təbəqəsi XI-XIII əsrlərə aiddir. Burada bişmiş (ölçüləri: 23 x 23 x 4 sm və 28,5 x 27 x 5 sm) və çiy kərpiclərdən tikili qalıqlarına, təndir qurğularına, təsərrüfat quyularına, müxtəlif çeşidli, hətta bir qismi bütöv olan saxsı qab nümunələrinə, çay daşlarından əmək alətlərinə, şüşə və metaldan bəzək əşyalarına təsadüf edilmişdir. Qazıntı nəticəsində gil qapaqların, qazanların, bardaqların naxışlı şirli qabların, kaşılarn, çıraqların, şüşə bilərziklərin böyük bir kolleksiyası toplanmışdır. Bu maddi qalıqlar ən yaxın oxşarlarını Örnəqalanın (qədim Beyləqanın) XI-XIII əsr təbəqəsindən tapır. Maraqlıdır ki, I qazıntı sahəsinin orta əsr təbəqəsindən fərqli olaraq II qazıntı sahəsində qalın divarlı konusvari qablara – sferokonuslara rast gəlinməmişdir. Qazıntı zamanı (kv. B1 və D2) təsərrüfat quyuları ilə yanaşı üç ədəd təndir qurğusu da açılmışdır. Onların ağızlarının diametri demək olar ki, eynidir: 63 sm. Qazıntı sahəsinin ayrı-ayrı yerlərindən tapılan və ağızlarının kənarları kəndirvari naxışlanmış, alt hissəsində güclü yanıq izləri olan iri saxsı qapaqlar ölçülərinə görə məhz belə təndirlərin ağızını örtmək üçün istifadə edilmişdir (14, s.230).

B1 kvadratından şirli çıraqla yanaşı bir ədəd Eldənizlər dövrünə aid beşküncü mis sikkə də tapılmışdır. II qazıntı sahəsində 1,6 m-dən altda yerləşən təbəqədə şirli keramikaya rast gəlinmir. Bu, eləcə də bəzi tapıntılar (Erkən Oerta əsrlər üçün səciyyəvi olan şüşə qədəh qırıqları, qum qarışıqlı gildən kobud hazırlanmış saxsı qab fraqmentləri və s.) həmin təbəqənin orta əsrlərin daha erkən çağlarına aid – təxminən V-VIII əsrlərə aid olduğunu göstərir.

Qalatəpə şəhər yerindən və nekropolundan əldə edilən qədim artefaktlar Albaniyanın Ayniana və ya Enian şəhəri haqqında məlumat vermiş Strabonun yaşadığı dövrlə üst-üstə düşür. Hələ e.ə. III-II əsrlərdə meydana gələn bu şəhərdə b.e.-nin ilk əsrlərində gur həyat olmuş, memarlıq, sənətkarlıq, qonşu bölgələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdir.

III əsrdə başlanan Sasani-Roma müharibələri şəhərin tənəzzül dövrünə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Erkən orta əsrlərin böyük dövlətləri (Sasani, Bizans, Ərəb, Xəzər) arasında döyüş meydanına çevrilən tarixi Mil-Qarabağ düzündə, o cümlədən qədim Ayniana (Enian) şəhərində həyat ritmi pozulmuşdur. Görünür, ərəb müəllifi Əbu Duləfin (X əsr) bəhs etdiyi beş mindən çox atılmış kənd və qalalar da həmin müharibələrin qurbanları idi. Xilafətin tənəzzülündən sonra Qalatəpə şəhər yerində həyat yenidən canlanmışdır. Lakin XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri nəticəsində orta əsr müəlliflərinin “Yunan” adlandırdıqları bu şəhərdə həyat qəflətən sönmüş, şəhər birdəfəlik tərk edilmişdir. Görünür, əhali işğalçılardan xilas olmaq

üçün əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi Qarabağın dağlarında və meşələrində öz-lərinə sığınacaq tapmışdır (17, s. 105-106).

Qaratəpə yaşayış yeri. Mil düzündə, Beyləqan şəhər xarabalıqlarından 4 km şimal-qərbdə, Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndinin ərazisində yerləşən bu abidə kənd tipli yaşayış məskəninin qalıqlarıdır. Burada yaşayış məskəni dəmir dövrünə aid qədim yaşayış yeri üzərində salınmışdır. Hündürlüyü 4 m, diametri 140 m olan bu təpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində qalınlığı 4,6 m olan, üç mədəni təbəqəyə ayrılan maddi mədəniyyət qalıqları yatımının varlığı müəyyən olunmuşdur (29, s. 72). Qalınlığı 0,8 m-ə çatan, XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən üst mədəni təbəqədə çiy kərpicdən inşa olunmuş tikili qalıqları, ocaqlar, təndirlər, müxtəlif təsərrüfat quyuları aşkarlanıb tədqiq edilmişdir. Burada habelə üzərinə gil suvaq çəkilmiş təxminən 3x4 m ölçüdə döşəmə qalıqları da qeydə alınmışdır. Ehtimal ki, bu qalıqlar çubuqdan hörülmə evlərə aiddir (28, s. 222). Qazıntılar zamanı tapılmış maraqlı inşaat materiallarından qapının dabandaşını qeyd etmək olar. Yaşayış yerindən tapılmış arxeoloji materiallar o qədər də çox olmayıb, əsasən, şirli və şirsiz saxsı qablarla təmsil olunmuşdur. Tapılan materiallar əsasında müəyyən edilmişdir ki, Qaratəpə yaşayış yerinin bütün mövcudluğu dövründə qədim sakinlərinin əsas təsərrüfatını əkinçilik və maldarlıq təşkil etmişdir (35, s. 67). Ö.Ş.İsmizadənin qənaətinə görə, lap əvvəldən bütöv kompleks şəklində inşa olunan Qaratəpədə öz qohumları ilə birlikdə varlı tayfa əyanları yaşamış və onların geniş təsərrüfatla məşğul olan çoxsaylı qulluqçuları olmuşdur (28, s. 227).

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, monqolların yürüşü ilə əlaqədar Qaratəpə kənd tipli yaşayış yerində həyat kəsilmiş, sakinlər onu tərk etmiş, sonradan maldar əhali bu təpədən qəbiristanlıq kimi istifadə etmişdir (1, s. 107).

Nərgiztəpə yaşayış yeri. Xocavənd rayonunda yerləşən Nərgiztəpə Mil düzündən qərbdə - Qarabağ silsiləsinin dağ ətəklərinin Mil düzü ilə kəsişməsində, Qaraçuğ dağının 7-8 kilometrliyində, Xonaşen (Hunaşen) çayından 0,7 km cənub-qərbdə təbii yüksəklik üzərində yerləşir. Onun hündürlüyü 8 m, sahəsi isə 1,3 ha-a yaxındır. Bu ərazi Dağlıq Qarabağın Azərbaycan nəzarəti altında qalan bir parçası kimi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Buradan hazırda işğal altında olan keçmiş rayon mərkəzi Martunini, Kuropatkino qəsəbəsini və vandallar tərəfindən yandırılaraq dağıdılmış Muğanlı kəndinin qalıqlarını müşahidə etmək mümkündür (16, s. 68).

Nərgiztəpə haqqında ilk məlumatı hələ XX əsrin ortalarında Mil-Qarabağ bölgəsində tədqiqat aparən Azərbaycan Arxeoloji Ekspedisiyasının rəhbəri A.A.İessen vermişdir (26, s. 19). O, orta tunc dövrünə və antik dövr küp qəbirləri mədəniyyətinə aid keramika nümunələrinə əsaslanaraq Nərgiztəpəni çoxtəbəqəli abidə kimi qeydə almışdır. Lakin 60 ilə yaxın ötən bir

dövr ərzində bu abidədə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır. 2013-cü ildə isə Nərgiztəpə yenidən diqqəti cəlb etmiş, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Xocavənd rayonunun cəbhə xətti boyunca olan ərazilərində ilkin kəşfiyyat-axtarış işləri aparmaq məqsədilə Nərgiztəpə arxeoloji dəstəsini təşkil etmiş, 2014-2015-ci illərdə isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə bu abidədə intensiv tədqiqatlar aparılmışdır. Nərgiztəpənin ətrafında Tunc və Erkən Dəmir dövrü, Antik dövr abidələri ilə yanaşı, orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, tikili qalıqları və qəbiristanlıqlar da var. Abidənin cənub ətəyindəki qəbirüstü daşlardan bəzilərinin üzərinə qazma üsulu ilə müxtəlif işarə və damğalar (ox, kaman və s.), oyma naxışlar salınmışdır. Belə təsvirlər oğuz türklərinin adı ilə bağlı olub Azərbaycanda erkən orta əsrlərdən yayılmağa başlamışdır (16, s. 68).

Rəvayətlərə görə, Kitabı-Dədə Qorqud dastanındakı əhvalatların müəyyən hissəsi, əsasən də Qaraca Çobanla bağlı hadisələr məhz bu abidə ətrafında baş vermişdir, buradakı iri həcmli daşlar isə Qaraca Çobanın sapand daşları və ya daşa dönmüş qoyunlarıdır. Dastan qəhrəmanı Qazan xan isə dastanda “Qaraçuğun qaplanı” adlandırılır. Təsadüfi deyildir ki, Nərgiztəpə yaxınlığında Qarabağ dağ silsiləsinə məxsus yüksəkliklərdən birinin adı da məhz “Qaraçuğ”dur. Onun hündürlüyü 632 metrdir (18, s. 70).

Nərgiztəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, abidənin üst təbəqəsi orta əsrlərə (IX-XIII əsrlərə) aiddir. Bu təbəqədə ocaq yerləri açılmış, şirli və şirsiz keramika nümunələrinə, daşdan əmək alətlərinə rast gəlinmişdir.

Əmirəhməd təpəsi adlı orta əsr yaşayış yeri Mil düzündə - Ağcabədi rayonunun Kəbirli kəndi ərazisində, Govurarxın sağ tərəfində, ondan 1,2 km məsafədə diametri 130 m, hündürlüyü isə 2,5 m olan təpənin üstündə yerləşir. Abidənin mövcud olduğu sahədən və ətraflarından xeyli miqdarda şirli və şirsiz saxsı qab qırıqları tapılmışdır. Həmin saxsı nümunələri IX-XIII əsrlərə aiddir (15, s. 52). XX əsrin ortalarından Kəbirli kəndinin əvvəlki qəbiristanlığı Əmirəhmədtəpənin üzərində olmuşdur. Ənənəvi olaraq abidənin ətrafı əkin yeri kimi istifadə edilir.

Qurdətəpə yaşayış yeri Ağcabədi rayonunun Aran kəndində, Gavurarxın sol sahilində yerləşən kənd tipli yaşayış məskənidir. Dəniz səviyyəsindən təxminən 60 m yüksəklikdə olan bu abidə dairəvi şəkildədir, diametri 110 m, ətraf ərazidən hündürlüyü 1,7 m-dir. Təpənin şimal tərəfindən Govurarx keçir, qalan üç tərəfdən isə abidə ev və həyətyanı sahələrlə əhatə olunub. 1976-cı ildə Qurdətəpədən 120 m məsafədə yerləşən sahədən böyük təsərrüfat küpü aşkar edilmişdir. Bu tapıntı yaşayış məskəninin keçmişdə daha böyük ərazini əhatə etdiyini söyləməyə imkan verir. Yaşayış yerinin şimal-qərb tərəfində 16 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmış, IX-XIII əsrlərə

aid maddi mədəniyyət qalıqları, əsasən, şirsiz və şirli saxsı qab qırıqları tapılmışdır (15, s. 53). Abidənin yaxınlığında kanal tikintisi zamanı antik dövr sütun altlıqlarına oxşar iki ədəd daş sütun altlığı aşkara çıxarılmışdır. Bu tapıntılar, eyni zamanda orta əsr saxsı qabları ilə yanaşı, buradan e.ə. I minilliyin ikinci yarısına aid materiallara da təsadüf edilməsi bəhs etdiyimiz abidənin çoxtəbəqəli olduğunu təsdiq edir. Arxeoloji materialların təhlili Qurd-təpənin alt təbəqəsinin Qaratəpənin alt təbəqəsi ilə eynilik təşkil etdiyini (e.ə. VII-VI əsrlərə aid olduğunu) göstərir (12, s. 82-87).

Yuxarıda bəhs olunan hər iki yaşayış yeri (Əmirəhmədtəpə və Qurd-təpə) vaxtilə Govurarxın yanı ilə uzanan karvan yolu üstündə yerləşmişdir və onlar Mil düzündəki orta əsr şəhər məskənləri olan Qalatəpə ilə Örəngala arasında əlaqə rolunu oynamışlar (1, s. 103).

Mil düzünün orta əsr şəhərləri Araz və Kür çaylarından çəkilmiş suvarma şəbəkəsi (kanalları) vasitəsi ilə təchiz olunurdu. Bu baxımdan başlanğıcını Araz çayından götürən, ümumi uzunluğu 60 km olan Govurarx, Mil düzünün, o cümlədən Beyləqan şəhərinin təsərrüfat həyatında mühüm əhəmiyyətə malik idi (10, s. 93). Ətraf ərazidə su mənbəyi olmadıqda və ya kifayət etmədikdə suyun yer səthinə yaxın olan sahələrdə quyu və ovdanlar qazmaqla yeraltı sulardan istifadə edilirdi (1, s. 83).

Orta əsr memarlığı içərisində Arran məktəbinin xüsusi rolu var idi. Memarlıq məktəbinin başlıca mərkəzləri Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan və Dəbil şəhərləri olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu memarlıq məktəbinin rüşeymləri ilkin olaraq IX əsrdə Bərdədə təşəkkül tapmış, X-XI əsrlərdə Gəncədə, Şəmkirdə, Dəbildə və Beyləqanda inkişaf etmiş, XII əsrdə çiçəklənmə çağını yaşamış, monqol işğalından sonra öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Arran memarlıq məktəbinin öyrənilməsində onun nümayəndələrinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı işlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür (9, s. 85).

Mil düzündə ilk monqol yürüşlərindən sonra demək olar ki, həyat sönmüş, bir vaxtlar çiçəklənən şəhər və kəndlər xarabalığa çevrilmişdir. Yalnız XIII əsrin ikinci yarısında – Azərbaycan ərazilərinin monqol Hülakülər dövlətinin tərkibinə qatılmasından, bu dövlətin əsas, mərkəzi bölgələrindən biri olmasından sonra Mil düzündə nisbi sabitlik yaranmış, müəyyən canlanma başlanmışdır. Mil düzünün bəzi abidələrində aparılan tədqiqatlar bunu təsdiq edir. Məsələn, indiki Füzuli rayonu ərazisində 1273-1274-cü illərdə memar Əli Məcidəddin tərəfindən Şeyx Babı Yaqubinin şərəfinə çox möhtəşəm bir türbə ucaldılmış, xanəgah tikilmişdir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində nüfuzlu və müqəddəs şəxslərin dəfn olunduğu yeraltı məqbərələr açılmışdır (6, s. 74-75).

Azərbaycan tarixinin tədqiqində Mil düzü abidələrinin, o cümlədən şəhər və kənd tipli orta əsr yaşayış məskənlərinin öyrənilməsinin müstəsna

rolu vardır. Bu işə həmin bölgədə məqsədyönlü araşdırmaların davam etdirilməsinə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cildə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, VI cild. Bakı, 1982, 608 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, II cild. Bakı: Elm, 2007, 608 s.+24 s. illüstrasiya.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, I cild. A hərfindən K hərfinə qədər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Q hərfindən Z hərfinədək. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
6. Alməmmədov X. Şeyx Babı Xanəgahı / Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti dünya urbanizasiya kontekstində. Beynəlxalq konfransın tezisləri. Qəbələ, 2012, s. 74-75.
7. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Xatun Pilus, 2010, 302 s.
8. Cəfərzadə İ.M. 1951-ci ildə Örenqalada aparılmış arxeoloji qazıntı işləri // Azərb. SSR EA Tarix və fəlsəfə institutunun əsərləri, IV cild, Bakı, 1954, s.109-138.
9. Dostiyev T. Azərbaycan orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 200 s.
10. Əhmədov Q.Ə. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.
11. Əhmədov Q.M. Örenqala. Bakı, 1962, 113 s.
12. Əliyev T.R. Əmirəhməd və Qurdtepələri haqqında ilk məlumat // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1982, № 1, s. 82-87.
13. Əliyev T.R., Babayev F.İ. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2008, s.78-83.
14. Əliyev T.R., Babayev F.İ., Hüseynova G.İ., Əliyev V.T. Mil-Qarabağ ekspedisiyası Qalatəpə dəstəsinin 2013-2014-cü illərdə apardığı çöl tədqiqatları haqqında / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar (2013-2014). Bakı, 2015, s. 228-234.
15. Əliyev T.R. Gavurarxboyu arxeoloji abidələr / S.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1994, s.52-54.
16. Əliyev T.R., İbrahimli B.İ., Hüseynova G.İ. Nərgiztepədə ilkin arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2015, cild 18, №1, s. 67-75.
17. Əliyev V.T. Qalatəpə şəhər məskəninin orta əsr təbəqəsində tədqiqatlar (ingilis dilində) / Qarabağın arxeoloji irsi. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, s. 105-106.
18. İzahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 266 s.
19. Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и коммент. Г.А.Стратановского. Москва: Ладомир, 1994, 944 s.

20. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 221 s.
21. Авдеев Мих. Мильско-Карабахская степь. Баку, 1929, 259 с.
22. Алекперов А.К. Культура кувшинных погребений Азербайджана / Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с.37-44.
23. Алекперов А.К. Раскопки Оренкалы / Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960. с. 64-70.
24. Джафазаде И.М. Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г. / Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР, т. IV, Баку, 1954, с.109-138.
25. Иессен А.А. Городище Орен-кала. Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т.I, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.35-50.
26. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи / Труды Азербайджанской археологической экспедиции(1956-1960 гг.), том 2, МИА СССР, №125, Москва-Ленинград: Наука, 1965, с. 10-35.
27. Иессен А.А. Работы Азербайджанской экспедиции в 1953 году // КСИИМК, вып. 69, Москва: Изд-во АН СССР, 1957, с.115-128.
28. Исмизаде О. Ш. Раскопки на холме Каратепе в Мильской степи (1954-1958 гг.) / МИА СССР, т.2, № 125, Москва-Ленинград: Наука, 1965, с.195-228.
29. Исмизаде О.Ш. Итоги археологического исследования поселения на холме Каратепе / Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, с.72-86.
30. Книга Большому Чертежу. Под ред. К.Н.Сербина. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950, 232 с.
31. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества. Баку, 2003, 198 с.
32. Мещанинов И.И. История Азербайджана по археологическим памятникам / Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, с. 7-8.
33. Мещанинов И.И. Краткий осведомительный отчет о работе Мильской экспедиции 1933 года. Труды АЗ ФАН СССР, 1936, т. XXV. Баку: АЗ ФАН СССР, с. 5-31.
34. Османов Ф.Л. Городище Галатепе в Мильской степи / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). Баку, 1975, с.23-27.
35. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. - III в. н.э. Баку: Тахсил, 2006, 288 с.
36. Пахомов Е.А. Пайтакаран-Байлакан-Орен-Кала / Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т.I, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.15-32.

37. Реслер Э. Отчёт о раскопках в Елизаветпольской губернии / ОАК за 1897 г. СПб., 1900, с. 155-156.
38. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, 392 с.
39. Ямпольский З.И. К изучению древнеазербайджанского города Юнан / Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т.1, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.366-369.

Summary

About the archaeological research of medieval monuments of the steppe of Mil

Vusal Aliyev

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and
Ethnography

The territory of Karabakh has of great value in the study of all historical and archaeological periods of Azerbaijan since the Lower Paleolithic period. Geographically, Karabakh is located between the Kura and Araxes rivers and consists of two parts - Lowland and Nagorny. In particular, the main part of the Lowland Karabakh belongs to Mil steppe.

Archaeological research of the monuments began in Mil steppe at the end of the the XIX century and continues to this day. Among them, the Orengala hill-fort in the Beylagan district, mentioned as the city of Beylagan in medieval sources, is most extensively studied. The excavations of this settlement were carried out for about 20 years with certain intervals.

Excavations were begun in the south-eastern part of Galatepe - the second excavation area (200 sq m) in 2013. There was discovered and studied the cultural layer, with a capacity of 1 meter. This layer, which is referred to XI-XIII centuries, attracts attention with the rich material remains. Here were found the construction remains of mud and baked bricks, household pits, samples of pottery, tools made of cobblestone, decoration items made of glass and metal. These materials are similar to those found in the synchronous layer of Orengala (Beylagan).

Studies conducted in Galatepe show that life in the settlement ceased after the first raids of the Mongols. This can be clearly seen on the cultural layer II of excavation site. Early-Medieval monument layer begins at a depth of 1.2 m. Here examples of glazed ceramics already do not occur.

Garatepe, Nargiztepe, Gurdtepa, Amirahmadtepe and others can also be mentioned among medieval monuments of the Mil steppe, which source analysis based on historical and archaeological literature is the goal of writing this article.

Keywords: Lowland Karabakh, Mil steppe, archaeological monuments, medieval settlements, Orenkala, Galatepe.

Резюме

К археологическим исследованиям средневековых памятников Мильской степи

Вусал Алиев

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии

Территория Гарабаха представляет большую ценность в изучении всех историко-археологических периодов Азербайджана начиная с нижнего палеолита. Географически Гарабах расположен в междуречье Куры и Аракса и состоит из двух частей – низменного и нагорного. Основную часть низменного Гарабаха занимает, в частности, Мильская степь.

Археологическое исследование памятников Мильской степи началось с конца XIX века и продолжается по сей день. Среди них наиболее подробно исследованным является городище Оренкала в Бейлаганском районе, который в средневековых источниках упоминается как город Бейлаган. Раскопки этого городища, с определенными промежутками, проводились приблизительно 20 лет.

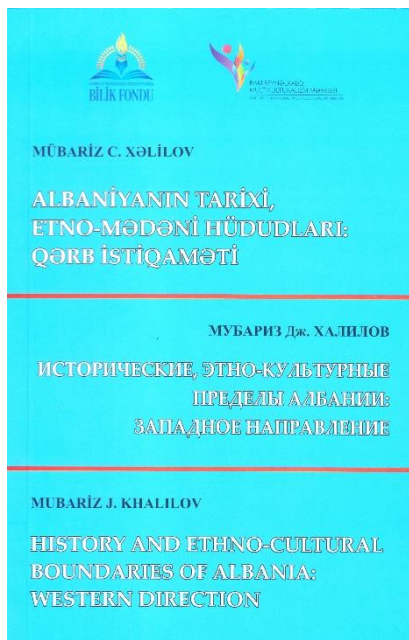
В 2013 г. были начаты раскопки в юго-восточной части Галатепе – второй раскопчной площади (200 кв.м). Здесь был открыт и изучен культурный слой, мощностью в 1 метр. Этот слой, относящийся к XI-XIII вв. Привлекает внимание богатыми материальными остатками. Здесь были обнаружены строительные остатки из сырцового и обожженного кирпича, тендиры, хозяйственные ямы, образцы керамики, орудия труда из булыжника, предметы украшения из стекла и металла. Эти материалы схожи с обнаруженными в синхронном слое Оренгалы (Бейлаган) артефактами.

Исследования, проводившиеся в Галатепе, показывают, что жизнь на этом городище прекратилась после первых набегов монголов. Это можно проследивать по культурному слою II участка раскопок. Раннесредневековый слой памятника начинается с глубины 1,2 м. Здесь образцы глазурованной керамики уже не встречаются.

Среди прочих средневековых памятников Мильской степи можно также упомянуть Гаратепе, Наргизтепе, Гурдтепе, Амирахматтепе и др., источниковедческий анализ которых, на основе исторической и археологической литературы, является целью написания данной статьи.

Ключевые слова: низменный Гарабаг, Мильская степь, археологические памятники, Оренкала, Галатепе.

**Qafqaz Albaniyası haqqında yeni kitab: *Mübariz C. Xəlilov.*
Albaniyanın tarixi, etnomədəni hüduqları: qərb istiqaməti. Bakı: RS
*Poliqraf, 2017, 116 s.***

Qafqaz Albaniyasının müxtəlif elmi problemləri albanşünas mütəxəssislərin diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin son bir neçə ildə həyata keçirdiyi uğurlu layihələr sayəsində Qafqazda təşəkkül tapmış ən qədim dövrlərdən biri olan Albaniyanın tarixinə, mədəniyyətinə maraq daha da artmışdır. Albaniya arxeologiyasının müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra iri həcmli monoqrafiyaların müəllifi M.C. Xəlilovun bu təşkilatların texniki və maliyyə dəstəyi ilə cari ildə işıq üzü görmüş növbəti əsəri məhz bu prosesin təzahürüdür.

Albaniyanın hüduqlarının qərb istiqaməti dedikdə müəllif ölkənin Gürcüstan

ərazisində formalaşmış İberiya (ilk orta əsrlərdə Kartli) dövləti ilə sərhədlərini nəzərdə tutmuşdur.

Ön sözdə M.C. Xəlilov kitabın yazılması məqsədini izah edərək gələcəkdə tədqiqatdan doğan elmi nəticələrdən yararlanaraq Qafqaz dövlətlərinin bir-birinə qarşı hər hansı bir formada ərazi iddiaları ilə çıxış etməsinin arzu edilməz olduğunu vurğulayır, mövzuya sırf elmi problem kimi yanaşmağın zəruriliyini israrla qeyd edir. Müəllifin Albaniyanın 26 qəbiləsi arasında albanların daha böyük qövmlərin olması haqqında antik coğrafiyaçı və tarixçilərindən Strabonun, habelə Plutarxın məlumatlarına əsaslanaraq Əhəməni imperiyasının süqutundan dərhal sonra, e.ə. IV əsrin sonunda yaranmış Albaniya tayfalarının dövlətləri arasında Alban dövlətinin istər əhalisinin sayı, istərsə də ərazisinin genişliyi baxımından daha iri olması fikri öz yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Beləliklə, M.C. Xəlilov 26 qəbiləyə eyni parametrlə yanaşmağın yanlış olduğunu müəyyən edir. Bu vaxta kimi Albaniya hökmdarı Aran və onun yaşadığı dövr haqqında elmi ədəbiyyatda dəqiq bir fikir səsləndirilməmişdir. Müəllifin xronoloji hesablamaları göstərmişdir ki, Aran e.ə. 192-ci ildə Albaniyanın digər tayfalarının kiçik dövlətlərini monoetnik Alban dövləti ətrafında birləşdirərək mərkəzləşdirilmiş, polietnik Albaniya dövlətini qurmuşdur.

Kitabın sonrakı bölmələrində M.C. Xəlilov Albaniya-İberiya sərhədlərinin dəyişkənliyi dinamikasını izləyir. Məlum olur ki, e.ə. I əsrdə müasir Gürcüstan Respublikasının Alazan çayının yuxarı axarlarından Tbilisi şəhərinə kimi uzanan hissəsi Albaniyanın hüduddlarına daxil olmuşdur. Strabona qədər bu barədə heç bir məlumatın verilmədiyini nəzərə alan M.C. Xəlilov həmin hüduddların əzəli sərhədlər kimi dəyərləndirilməsini mümkün hesab edir. Böyük Pliniy və Klavdiy Ptolemey kimi görkəmli antik dövr elm xadimlərinin fikirlərini təhlil edən müəllif I-II əsrlərdə Albaniya ərazisinin qərbə doğru genişlənərək müasir Krestoviy aşırımı və Ksani çayının şərq sahilinə çatdığını dəqiqləşdirir. Mütəxəssislər arasında ilk dəfə olaraq M.C. Xəlilov Böyük Pliniyin sərhəd çayı kimi xatırladığı Okazan çayını indiki Ksani çayı ilə eyniləşdirmişdir. Bu vaxta kimi bəzi tədqiqatçılar Okazan dedikdə Pliniyin əslində Alazan çayını nəzərdə tutduğunu və onun dövründə sərhədi Alazanın təşkil etdiyini bildirmişlər. Sarmat qapılarının (indiki Krestoviy aşırımı) və Albaniya-İberiya sərhədlərinin başlanğıc nöqtəsinin Klavdiy Ptolemey tərəfindən göstərilən koordinatlarının üst-üstə düşməsi də müəllifin diqqətindən yayınmamışdır. Məlumdur ki, Klavdiy Ptolemeyin tərtib etdiyi xəritələrdəki koordinatlar yanlışdır. Lakin 2 dəfə təkrarlanan səhv koordinatlar iki məntəqənin eyni bir yerdə qərar tutmasına bir işarədir. Alazan və Okazan (Ksani) çayları arasındakı ərazilərin Albaniyanın yalnız siyasi deyil, həm də etno-mədəni hüduddlarına daxil olduğunu nəzərə çatdıran M.C. Xəlilov burada yerləşmiş alban yaşayış məntəqələrini və habelə alban etnonimini özündə əks etdirən toponimləri sadalayır, bu torpaqlarda Gürcüstan arxeoloqları tərəfindən aşkar olunaraq tədqiq edilmiş alban arxeoloji abidələrinin mövcudluğunu oxucuların diqqətinə çatdırır.

İlk orta əsr sərhədləri məsələsini araşdırarkən müəllifin əsasən XI əsr gürcü mənbəyi «Kartlis Tsxovreba»ya, habelə müasir gürcü tarixçilərinin fikirlərinə istinad etməsi çıxarılan nəticələri daha da etibarlı etmişdir. Son zamanlar çox populyar olmuş Kürmük xristian məbədinin (Qax rayonu) etno-mədəni mənsubiyyəti məsələsinə toxunan M.C. Xəlilov «Kürmük» hidronimində tarixi mənbələrdə e.ə. VI-V əsrlərdən etibarən qədim Azərbaycan ərazisində qeyd edilən mük (mik, muq) tayfasının adının əks olunduğunu müəyyənləşdirir və tutarlı dəlillərlə mükləri orta əsr gürcü mənbələrində xatırlanan movakan qəbiləsi ilə eyniləşdirir. E.ə. VI əsrdən gələn şəcərə xəttini müasir dövrümüzdə kimi çəkən müəllif müklərin birbaşa varislərinin azərbaycanlıların müasir etnoqrafik qrupunu təşkil edən muğalların olduğunu göstərir. Bu zaman muğallarla movakanların eyni ərazidə məskunlaşması ön plana çəkilir.

Kitabın sonunda istinad edilən əsas tarixi mənbələrdən fraqmentlər, mətndəki qeydlərin şərhə və habelə müxtəlif dövrlərin sərhədlərini əks etdirən 3 xəritə verilir.

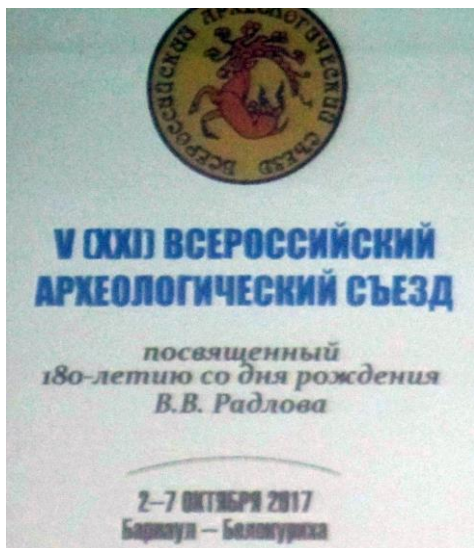
Kitabın eyni zamanda 3 dildə (Azərbaycan, ingilis, rus) nəşr olunması oxucu auditoriyasını genişləndirmişdir.

Yekun olaraq müəllifə tövsiyə edərdik ki, gələcəkdə Albaniyanın şimal və cənub istiqamətlərində də sərhədləri məsələsi üzrə araşdırmalar aparsın, bu işə dəstək verən təşkilatlar öz köməklərini əsirgəməsinlər.

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Q.S. İSMAYILZADƏ

.

V (XXI) Ümumrusiya arxeoloji qurultayı: *şərtlər, mülahizələr, yeniliklər*

2017-ci ilin oktyabr ayının 01-08 tarixləri arasında Rusiyanın Altay ölkəsinin Barnaul və Belokurixa şəhərlərində V (XXI) Ümumrusiya Arxeoloji Qurultayı keçirildi. Qurultayda 508 arxeoloq-alim iştirak edirdi. 13 müxtəlif dövrü əhatə edən bölmədə çıxışların dinlənilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Qurultayda Azərbaycan nümayəndə heyətini AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloqları t.ü.e.d., prof. Abbas Seyidov və t.ü.f.d. Azad Zeynalov təmsil edirdilər. Qurultayın plenar iclasının açılışı

Barnaul şəhərində, Altay Dövlət Universitetinin binasında oldu. Həmin gün günortadan sonra iştirakçılar Altayın mənzərəli istirahət zonasında yerləşən Belokurixa şəhərinə yola düşdülər. Beş gün ərzində davam edən gərgin və maraqlı toplantıda müxtəlif bölmələrin salonlarında və dəyirmi masada 500-ə yaxın məruzə dinlənildi.

Abbas Seyidov "Eneolit, erkən və inkişaf etmiş tunc dövrü arxeologiyasının problemləri" bölməsində "Naxçıvan ərazisində qədim metallurgiyanın inkişafı" adlı məruzə ilə çıxış etdi. O, çıxışında əsaslandırırdı ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində qədim tayfaların metalla ilk tanışlığı eneolit dövründən (e.ə. VI-V minilliklər) olsa da, "ibtidai metallurgiya"-nın əsası e.ə. IV minilliyin əvvəllərində – ilk tunc dövründə qoyulmuşdur. Qədim metallurgiya və metalışləmə yerli zəmin əsasında inkişaf etsə də, Ön Asiya və digər qonşu ərazilərlə birbaşa bağlı olmuşdur. Ən qədim zamanlardan ərazinin müxtəlif filiz yataqları ilə zəngin olması qədim metallurgiyanın inkişafına təsirsiz qalmamışdır. Arpaçay sahilində Gümüşlü, Ordubadda - Ağdərə, Culfada - Darıdağ mis, mərgü-müş, sürmə, sink, gümüş və qızıl yataqları, Şahbuzda - Vayxır, eyni zamanda qonşu Gədəbəy, Daşkəsən, Zəngəzur rayonları və Qarabağ ərazisində, Cənubi Azərbaycanda – Qaradağ və Təbriz yaxınlığında olan qədim filiz yataqları bu problemin həlli üçün şərait yaratmışdır.

Bu bölmədə 40-a yaxın məruzə dinlənildi və müzakirə edildi.

Azad Zeynalov "Paleolit və mezolitdə mədəni ənənələrin formalaşması və inkişafı" bölməsində iştirak və çıxış etdi. Onun təqdim etdiyi "Bir daha Quruçay mədəniyyətinə dair" məruzəsi Mingəçevir su anbarının sahilindən tapılan və Quruçay mədəniyyətinin yayılma arealının geniş ərazilərdə izlənməsi məsələsinə həsr edilmişdi. Qeyd olundu ki, Mingəçevir su anbarının ətrafından artıq 3-cü çopper-qiqantolit aşkarlanıb. Eyni tipli daş alət 2013-cü ildə Qaraca-1, 2016-cı ildə isə Bozdaq-1 paleolit düşərgələrindən əldə edilmişdir. Azərbaycanda paleolit dövrünə aid bu formalı - iki əllə tutulan, çəkisi 4-4,5 kq-a çatan alət ilk dəfə Məmmədali Hüseynov tərəfindən Azıx mağarasının VIII təbəqəsində aşkar edilmiş və "ikiəlli çopper-qiqantolit" adlandırılmışdır. İlk növbədə, məhz bu əlamətə görə Azıx mağarasından aşkar olunmuş bu aləti əsas götürən M.M.Hüseynov bu mədəniyyətə "Quruçay mədəniyyəti" adı vermiş və onu elmi dövriyyəyə çıxarmışdır. Artıq Azıx mağarasından kənarda - Mingəçevir su anbarının ətrafından üçüncü dəfədir ki, belə alət tapılır və 2017-ci ilin bu tapıntısı çıxış zamanı təqdim olunan məruzəyə arxeoloqların diqqətinin yönəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə V (XXI) Ümumrusiya Arxeoloji Qurultayının sədri Rusiya EA akademiki Anatoliy Panteleyeviç Derevyanko bölmədəki yekun iclasında çıxışı zamanı professor Məmmədali Hüseynovun vaxtilə elmi dövriyyəyə daxil etdiyi "Quruçay mədəniyyəti" adının bu mədəniyyət üçün düzgün və uğurlu seçim olduğunu vurğuladı. Artıq bu tip Quruçay mədəniyyətinə aid nəhəng alətlər

Azıx mağarasından çox - çox kənarda, nəinki Mingəçevirdə, Mərkəzi Dağıstanın və Taman yarımadasının qədim paleolit döşərgələrində də aşkar olunub.

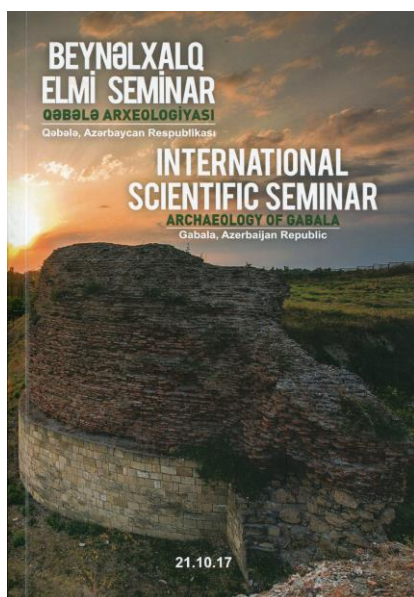
Bu bölmədə isə 50-dən artıq məruzə dinlənildi, müzakirələr və diskussiyalar aparıldı.

Müzakirələr zamanı məlum oldu ki, ermənilər Azıxda tədqiqatları davam etdirmək niyyətindədirlər və oraya yeni alimlər qrupu toplamaq üçün cəfəşanlıq edirlər. Xüsusilə, L.Qolovanovaya və A.Derevyankoya belə müraciətlər olunub. Lakin onlar bu təklifdən, məlum səbəblərə görə, imtina ediblər.

Qurultayın keçirildiyi müddətdə Altay ölkəsinin bir sıra tarixi abidələrinə (Denisova mağarasına və ona yaxın açıq paleolit düşərgəsinə) baxışlar keçirdik, muzeylərdə (Barnaul və Qorno-Altaysk şəhərlərində) olduq. Yeni alimlərlə tanışlığımız isə həm bizim üçün, həm də onların Azərbaycan arxeologiya elminin nailiyyətlərindən bəhrələnmələrinə şərait yaratdı. Beləliklə, V (XXI) Ümumrusiya Arxeoloji Qurultayı zəngin təəssüratlarla yadda qaldı.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçiləri:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru A.Ə.Zeynalov,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor A.Q.Seyidov

Beynəlxalq elmi seminar: Qəbələ arxeologiyası

21 oktyabr 2017-ci il tarixində Qəbələ şəhərindəki Qəbələ Arxeoloji Mərkəzində SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun, Koreya Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyinin birgə təşkil etdikləri “Qəbələ arxeologiyası” Beynəlxalq Elmi Seminarı keçirilmişdir. Bu elmi forum Azərbaycan Respublikası ilə Koreya Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasının 25 illiyinə həsr olunmuşdur. Seminarın ideya müəllifi SEBA Assosiasiyasının sədri **Ruhəngiz Heydərovadır**.

Əvvəlcə tədbir iştirakçıları Qəbələ qədim şəhər yerinin Erkən antik, Səlbir və Qala hissələri, habelə Qəbələ Arxeoloji Mərkəzi ilə tanış oldular. Bundan sonra rəsmi açılış mərasimi başlandı. Burada çıxışlardan sonra Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının 2005-2016-cı illər ərzində fəaliyyətindən bəhs edən nəşrlərin və SEBA-nın sifarişi ilə Bakı Media Mərkəzinin hazırladığı

“Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ” sənədli filminin təqdimatı oldu. Filmdə SEBA-nın 2005-2016-cı illərdə Qəbələ rayonunda həyata keçirdiyi arxeoloji layihənin nəticələri, qədim və müasir Qəbələ şəhəri barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Seminar açıq elan olunduqdan sonra Azərbaycan, Koreya, Rusiya və Almaniya alimlərinin proqrama daxil edilmiş 25 məruzəsi dinlənildi.

Çıxış üçün ilk söz AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru **Maisə Rəhimovaya** verildi. Onun “Azərbaycanın arxeoloji irsinin öyrənilməsində Qəbələ qazıntılarının rolu” adlı məruzəsində Qəbələdə arxeoloji tədqiqatların aparılmasını zəruri edən bir sıra amillər araşdırılır, arxeoloji tədqiqatların yeni mərhələsində SEBA-nın texniki və maliyyə dəstəyinin əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Məruzəçi Qəbələdə müxtəlif dövr və problemlər üzrə 5 ekspedisiyanın fəaliyyət göstərdiyini nəzərə çatdıraraq Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının beynəlxalq statusu məsələsinə toxunur, həmin ekspedisiyada Azərbaycan və Koreya arxeoloqlarının uğurlu tandeminin formalaşdığını qeyd edir. Qəbələdə arxeoloji tədqiqatların aparılması üçün beynəlxalq standartlara cavab verən Qəbələ Arxeoloji Mərkəzi, onun nəzdindəki muzey, arxeoloji fond və laboratoriyanın təmsalında yüksək səviyyəli maddi-texniki bazanın yaradıldığını diqqətə çatdıran alim Qəbələdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş abidələrin konservasiyası və bərpaşının da paralel surətdə həyata keçirilməsinə dəyər vermişdir.

“Qəbələnin tarixinə dair” məruzəsi ilə çıxış edən akademik **Teymur Bünyadov** əvvəlcə Qəbələ rayonu ərazisində aşkar olunmuş müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji abidələri xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu bölgədə həyat 600 min il əvvəl başlamış, fasilə-

siz olaraq indiyə kimi davam edir. Məruzənin ikinci hissəsi qədim Qəbələ şəhərinin əhəmiyyətinin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Qəbələ ekspedisiyasının ümumi rəhbəri **İlyas Babayevin Ülviyyə Heydərova** ilə birgə hazırladıqları “Qəbələ” məruzəsində qədim Qəbələ şəhərinin Erkən antik dövrə aid ərazisində son illərdə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri süzgəcdən keçirilir, bu sahədə Son tunc-ilk dəmir dövründən başlayaraq I əsrin axırlarına kimi yaşayışın olduğu, şəhərin e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşdığı fikri irəli sürülür.

Qəbələ ekspedisiyasının rəhbərlərindən biri olan **Qafar Cəbiyevin** “Qəbələnin ilkləri” məruzəsi, adından da göründüyü kimi, Qəbələnin Albaniyanın arxeoloji abidələri arasında aparıcı mövqeyini əks etdirən məqamlara həsr olunmuşdur. Alim çıxışında Qəbələnin yeni, daha bir ilkə imza atmasının zəruriliyini əsaslandıraraq Qəbələdə ilboyu fasiləsiz işləyən kompleks ekspedisiyanın yaradılması və bu əsasda Qəbələ Arxeoloji Mərkəzinin regional Elmi Mərkəzə çevrilməsi təklifini irəli sürmüşdür.

Qüdrət İsmayilzadə Seminara “Qədim Qəbələnin ilk tədqiqatçısı Davud bəy Şərifov və onun Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında böyük rolu” məruzəsi ilə qatılmışdır. Natiq çıxışında D. Şərifovun elmi fəaliyyətini ardıcılıqla şərh etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu istedadlı tədqiqatçının rəhbərliyi altında qədim Qəbələ şəhərində aparılmış ilk arxeoloji işlər həmin abidənin öyrənilməsinin perspektivlərini üzə çıxararaq gələcək genişmiqyaslı qazıntılar üçün əsas olmuşdur.

Azad Zeynalov və Mənsur Mənsurovun “Quruçay mədəniyyətinin Böyük Qafqazda izləri” məruzəsində son illərdə Qəbələ rayonu ərazisindən ilk dəfə tapılmış paleolit dövrünün aşel mərhələsinə aid əmək alətləri təhlil edilir. Çopper-qıqantolit tipli əmək alətinin Azıx mağarasında analoqunun olması müəyyənləşdirilir və bu əsasda Quruçay mədəniyyətinin Qəbələ rayonu ərazisinə yayıla bilməsi imkanı haqqında fikir irəli sürülür.

Nəcəf Müseyiblinin “Qəbələdə “Qalayeri” ekspedisiyasının qazıntıları” adlı məruzəsində əsas yer Qalayeri son xalkolit dövrü yaşayış məskənində aparılmış tədqiqatların ilkin nəticələrinin şərhinə ayrılmışdır. Bu abidədə müxtəlif tikili, təsərrüfat və ideoloji əhəmiyyətli maddi-mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı bir sıra qəbirlər də aşkar olunmuşdur. Bunların arasında bir katakombə hələlik Qafqazda bu tipə aid ən qədim qəbir hesab olunur. Məruzənin sonunda natiq belə bir qənaətə gəlir ki, Leylatəpə mədəniyyətinin digər abidələri kimi Qalayeri də Şərqi Anadolu və Şimali Mesopotamiyanın Son xalkolit ənənələri ilə irsən bağlıdır.

Koreya tərəfindən Qəbələ ekspedisiyasının rəhbərlərindən biri olan **Kim Jongil** “Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri olan Qəbələnin Səlbir ərazisində urbanizasiyanın meydana gəlməsi” mövzusunda məruzə ilə çıxış etdi. Tədqiqatçının fikrincə, Səlbirdə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri gös-

tərmişdir ki, Qafqaz Albaniyası həm yerli, həm də digər sivilizasiyaların mədəniyyət ünsürlərini özündə cəmləşdirmişdir. Məruzədə Qafqaz Albaniyasında gedən urbanizasiya prosesi və qonşu ölkələrlə siyasi əlaqələr problemi üzrə mülahizələr geniş yer almışdır.

Qəbələ ekspedisiyasının rəhbərlərindən biri olan **Ceyhun Eminli** “Qəbələnin Səlbir yaşayış yerinin cənub və cənub-qərb kənarlarında arxeoloji tədqiqatlar” məruzəsində Səlbirin cənub və cənub-qərbində aparılan arxeoloji qazıntı işlərinin daşdığı məqsədi araşdırır, bunun əsasən cənubda darvaza yerinin mövcud olub-olmaması, Səlbir və Qala sahələrinin xəndək vasitəsi ilə iki yerə bölünməsinin hansı dövrə təsadüf etməsinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olduğunu bildirir. Tədqiqatçı qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş tikililərin quruluşu, xristian və müsəlman qəbirləri, su təchizatı sistemi, təndirlər, ocaq qurğuları, təsərrüfat və zibil quyuları haqqında ətraflı məlumat vermiş və belə bir ilkin nəticəyə gəlmişdir ki, üst mədəni təbəqə XII-XV əsrlərə aiddir.

Koreyalı mütəxəssislər **Kwon Ohyoung, Kim Gyu-ho və Yoon Jihyun** müştərək hazırladıqları “Azərbaycanın Səlbir ərazisindən aşkar edilən şüşə məmulatlarının xüsusiyyətlərinin və tərkibinin tədqiqi” məruzəsində müxtəlif qəbirlərdən tapılan, II-V əsrlərə aid edilən şüşə nümunələrinin soda-əhəng, soda, mineral tərkibli olması haqqında məlumat verir və bu əsasda ümumiyyətlə şüşə istehsalı, onun yayılması məsələlərini araşdırırlar.

Koreyalı tədqiqatçı **Lee Jaewook** “Qəbələ və Dizaxlı ərazilərinin üçölçülü (3D) qeydiyyatı” məruzəsində Qəbələ və Dizaxlının sadə topoqrafik xəritələrinin çəkilməsi ilə yanaşı müvafiq ərazinin Koreya texnolo-

giyalarının tətbiqi sayəsində 3D formatında skan edilməsi barədə məlumat vermişdir.

Seminarda Rusiyanı təmsil edən **Anatoliy Kantoroviç** “Şərqi Avropada skif heyvan təsvirlərinə təsirdə Transqafqaziyanın rolu” adlı məruzəsində Şərqi Avropanın müvafiq incəsənət üslubuna qədim yunan, Frakiya və Qərbi Asiya (Assuriya, Urartu, Hett və Əhəməni mədəniyyətləri) incəsənətinin təsirindən bəhs edir, Azərbaycan (Mingəçevir, Gəncə, Mil düzü, Abşeron) abidələrindən aşkar olunmuş materiallar əsasında belə bir qənaətə gəlir ki, skif incəsənət üslubuna Qərbi Asiya mədəniyyətlərinin təsirində Transqafqaziya, o cümlədən, Azərbaycan vasitəçi rolunu oynamışdır.

“Qafqaz bölgəsi, xüsusilə Qəbələ tunc və dəmir dövrlərində. Ümumi cərəyanlar və tədqiqat perspektivləri” məruzəsi ilə seminarda iştirak edən Almaniya təmsilçisi **Andreas Schachner** çıxışında Azərbaycan təbiətinin rəngarəngliyinin burada məskunlaşan əhəlinin müxtəlif həyat tərzinin formalaşmasına göstərdiyi təsirdən və bu prosesin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinin zəruriliyindən bəhs etdi. Tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlir ki, Qəbələ bölgəsinin mədəni irsi oturaq həyat sürən ilk cəmiyyətlərdən Albaniya dövlətinin yaranması dövrünə kimi mədəni inkişaf səviyyəsini öyrənməyə imkan verir.

Təvəkkül Əliyev “Nərgiztəpənin antik dövr təbəqəsində tədqiqatlar” adlı məruzəsində Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən arxeoloji abidələr kompleksi haqqında məlumat verdi. Tədqiqatçı öz çıxışında bildirdi ki, abidə əsasən üç mədəni təbəqədən ibarətdir: tunc və erkən dəmir dövrü, antik dövr və orta əsrlər. Alim belə bir mülahizə söylədi ki, antik dövr təbə-

qəsində aşkar olunan, iri oval daşlardan və çiy kərpiclərdən hörülmüş divar qalığı, ola bilsin ki, təpəni bütün çevrəsi boyu əhatə edən divarın bir fraqmentidir. Tədqiqatlar nəticəsində Nərgiztəpə ətrafında küp qəbirlərinin olduğu da müəyyən edilmişdir.

Qoşqar Qoşqarlinin məruzəsi “Qafqaz Albaniyasının antik dövr nadir qəbir tiplərindən biri haqqında” adlanır. Burada söhbət gedən qəbirlərə münasibətdə tədqiqatçı əvvəllər elmi ədəbiyyatda işlədilmiş “vanna qəbirləri” və ya “gil tabut qəbirləri” terminlərindən fərqli olaraq “saxsı sarkofaqlar” termininə üstünlük verir. Məruzədə qeyd olunduğuna görə, bu tipə aid qəbir abidələri əsasən Qəbələ rayonunda və ona qonşu ərazilərdə aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı Albaniyanın hüduqlarından kənarda üzə çıxarılmış bu tipə aid qəbirləri də nəzərdən keçirərək onların etno-mədəni mənsubiyyəti və Albaniyada yayılma dövrü barədə mövcud olan müxtəlif mülahizələri şərh edir.

Bəhlul İbrahimlinin “Qafqaz Albaniyası və Naxçıvan” məruzəsində Naxçıvanın müəyyən dövr ərzində Albaniyanın tərkibində olması fikri əsaslandırılır. Bu zaman ərəb müəllifi əl-İstəxrinin (X əsr) Arranın cənubda Araz çayı yaxınlığındakı Haciran adlı yerə kimi uzandığı fikri ön plana çəkilir. Məruzəçi hesab edir ki, Naxçıvanın qədim yaşayış məntəqələrindən Azaciran (Xaraba Gilan arxeoloji abidəsi) həm adına, həm də coğrafi mövqeyinə görə Hacirana daha çox uyğun gəlir. Tədqiqatçı bir sıra toponimləri nəzərə alaraq alban və qarqar tayfalarının Naxçıvan ərazisində də məskunlaşması haqqında mülahizə söyləyir.

Mübariz Xəlilov “Qəbələ rayonu ərazisindəki Cotari (Nic kəndi) alban xristian məbədi haqqında” məruzəsində yaxın keçmişdə bu xristian kilsəsinin pir kimi fəaliyyəti, burada əsas sitayiş obyektinin daş olması barədə məlumat verir. Arxaik büt-pərəstlik inamına uyğun olaraq səcdəgaha çevrilən daş kilsənin içərisində qərar tuturdu. Tədqiqatçı bunun səbəbini əhalini xristian məbədlərinə cəlb etmək üçün kilsələrin bir sıra hallarda büt-pərəstlik obyektlərində inşa edilməsində görür. Məruzəçi nəzərə çatdırır ki, hal-hazırda Cotari məbədində udilərin dini mərasimləri icra edilir.

Koreya nümayəndəsi **Jaehyun Lee** “Silla dövrü və Qafqaz Albaniyasında süni kəllə deformasiyasının təhlili” məruzəsində Koreyada e.ə. I əsrdən e. 668-ci ilə kimi hakimiyyətdə olmuş Silla sülaləsinə məxsus şəxslərə kəllənin süni deformasiyasının xas olması, bu yaxınlarda Silla dövrü abidəsində belə bir kəllə qalığını aşkar etməsi barədə məlumat verir. Məruzəçinin fikrincə, Silla mədəniyyəti Mərkəzi və Qərbi Asiya mədəniyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Qəbələnin Səlbir ərazisində də katakombalarda kəlləsi süni deformasiya edilmiş skeletlərin qeydə alınmasına diqqət yetirən tədqiqatçı Qafqaz Albaniyasını da bu sıraya aid edir.

Xuraman Əhmədova “Qəbələni tədqiq edən arxeoloq alimlər” adlı məruzəsində qədim Qəbələ şəhərinin arxeoloji tədqiqində rolu olan bir neçə nəslin nümayəndələrinin fəaliyyətini təhlil etdi. Məruzəçi öz çıxışında Qəbələ ekspedisiyasının gənc arxeoloqlar yetişdirən bir məktəb olduğunu xüsusi vurğulayaraq bildirdi ki, gələcəkdə Qəbələnin tədqiqi etibarlı əllərdə olacaqdır.

Məhəbbət Paşayeva “Qəbələ bölgəsində qədim alban ənənələrinin izləri” məruzəsində göstərdi ki, alban mədəniyyəti transformasiyaya uğrasa da, onun qədim, zəngin ənənələri xüsusilə alban tayfa ittifaqına daxil olmuş udilərin məskunlaşdığı Qəbələ bölgəsində xalqın məişətində və arxaik inanclarında özünü büruzə verməkdədir. Bu bölgədə qorunub saxlanılmış alban məbədləri həm xristian idilər, həm də müsəlmanlar üçün müqəddəs ziyarətgah olaraq qalmaqdadır.

Bəhmən Əliyev “Qəbələnin etnoqrafiyası haqqında” məruzəsində Qəbələ bölgəsinin müasir təsərrüfat və sənətkarlığının qədim köklərdən bəhrələndiyini nəzərə çatdırmışdır. Tədqiqatçı varislik nümunəsi kimi qədim Qəbələ şəhərində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş müxtəlif tipli təndir qalıqlarını ön plana çəkir və diqqəti orta əsrlərdə burada mövcud olmuş Təndirçi məhəlləsinə, habelə şəhərin təndir quran müasir Pastar məhəlləsinə yönəldir.

Əsəd Əliyev “Qəbələ folklorunun əsas xüsusiyyətləri” məruzəsində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış çoxsaylı əkinçilik alətlərini Qəbələnin zəngin folklorunun maddi sübutları kimi dəyərləndirdi. Onun fikrincə, həmin maddi sübutlar şifahi xalq yaradıcılığında əks olunaraq yaddaşlara həkk edilməklə nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür.

Koreyalı mütəxəssislər **Kang-Jae Lee** və **Jaewon Ahn** “Qafqaz Albaniyası və Qafqaz dağları Şərq və Qərb ədəbiyyatlarında: Plininin “Təbii tarix” əsəri və “Shan Hai Ching” adlı məruzədə, habelə **Whol Hoi Kim** və **Heonjoo Sohn** “Azərbaycana ədəbi keçid: Bayron, Şelli və Brext” adlı məruzədə əsasən Qafqaz dağlarının müxtəlif mənbələrə hansı ad altında düşməsi məsələsini, Qafqazla bağlı gerçəklər və əfsanələri araşdırmışlar.

İradə Nəcəfovanın “Oktavian Avqustun Qəbələdən tapılmış sikkəsi” adlı məruzəsində Avqustun hal-hazırda saxlanıldığı yer məlum olmayan gümüş denarisindən bəhs edilir. Tədqiqatçı sikkənin fotosu və Milli Azərbaycan tarixi muzeyinin kolleksiyasına daxil olan oxşar sikkə əsasında Qəbələ tapıntısının təsvirini verir.

Bu sonuncu məruzənin dinlənilməsi ilə Seminar öz işini başa vurmuşdur. Elmi forumun materialları Seminarın açılışı ərəfəsində Azərbaycan, rus və ingilis dillərində bir məcmuədə nəşr olunaraq məruzəçilərə təqdim edilmişdir (Beynəlxalq Elmi Seminar. Qəbələ arxeologiyası. Bakı: CBS, 2017, 224 səhifə). Məcmuəyə proqramdan kənar daha 8 məruzə (müəlliflər:

Arif Məmmədov, Əkbər Bədəlov, Gülanə Əliyeva, Hüseyn Məmmədzadə, Nəsib Muxtarov və İntizar Bədəlova, Natiq Alışov, Sevinc Quliyeva, Taleh Əliyev) materialları daxil edilərək çap olunmuşdur.

***AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Mübariz C.Xəlilov***